DOI: 10.26907/2311-2042-2022-18-1-75-96

G. IBRAGIMOV'S NOVEL "OUR DAYS" (1920) IN THE LIGHT OF LITERARY AND CULTURAL INTERRELATIONS

Tagir Shamsegalievich Gilazov,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
tgilazov@bk.ru.

The article examines the novel "Our Days" (1920) by the famous Tatar writer and public figure G. Ibragimov. In this work, the writer managed to depict various layers of Tatar society during the years of the First Russian Revolution. The novel is distinguished by its own interpretation of social, public, national and educational problems relevant for that time. Some of the covered issues are consonant with the works of the classics of Tatar literature G. Iskhaki, G. Tukay, F. Amirkhan, S. Ramiev, G. Kamal and N. Dumavi, and public views about the revival and culture of the Tatar people converge with the views of Dzh. Validi, N. Gasryi, I. Gaspraly, M. Bigiev et al. At the same time, this work of G. Ibragimov has strong ties with Arab-Muslim, Turkish and Western culture, philosophy and the teachings of the Koran. The novel "Our Days", which is the object of our study, is associated with literary, critical, social, ethical, moral, aesthetic and philosophical thinking of the early 20th century. The article presents a brief review of the history of this publication and its studies.

Key words: Galimdzhan Ibragimov, novel, literary relationships, social thought, culture

Introduction

The novel "Our Days" by G. Ibragimov is a work that describes the search of various strata and groups of society and intelligent youth for national politics, and their socio-philosophical reflections on the ways of the renewal and development of Tatar society during the years of the First Russian Revolution. As we know, there are two variants of this work. According to some sources, the first variant of G. Ibragimov's novel was completed in 1914. In a letter to Kh. Karim from Sukhumi, dated April 25, 1914, he wrote: "It seems that I have not written to you that I am writing "Our Days". It will be the first part of the "Tides of Destiny" trilogy. I suppose, it will not have more than three hundred pages. What it will be exactly like, we'll see. I'll give it to Garay. Have already discussed it. I intend to have it printed at the end of May" [1, p. 82]. Consequently, Ibragimov finished the novel in the summer of 1914 and published it in "Gasyr" ("Century") publishing centre. Eighty pages and two chapters were published, but the censorship forbade to continue its printing, since a large place in it was devoted to the revolutionary movement and criticism of the tsarist autocracy. The novel "Our Days" was published without changes only in 1920.

In the second half of the 1920s, as a result of the formation of Tatar literature and textual science, scientific publications of individual writers were put on the agenda: seven volumes of G. Ibragimov's work were supposed to be published. Thus, the writer changed the first variant of "Our Days", considering it to be the work of "his literary childhood". "The novel 'Our Days', which became the third or fourth book of the writer's selected works, was revised by the author for this second edition. To be frank, the work was rewritten twenty years later". [2, 435.]. The writer improved the composition of the novel and its design. Using new archival materials and documents, he strengthened the negative attitude towards political movements, the representatives of the national movement, the bourgeoisie, with the exception of the Social Democratic Party; that is, the events and phenomena of the First Russian Revolution were covered from the proletarian perspective and class division ideology. The revised novel was published in 1934 [3]. The novel "Our Days", published in the fourth volume of the nine-volume edition, the most complete scientific publication of the writer, was published in 1976 with some abridgements [4]. At this point, it would be appropriate to mention the fact that after the publication of the second variant of the novel in 1920, the publishing centre was forced to cease its existence.

When in the 2010s the scientists of the G. Ibragimov's Institute of Language, Literature and Art put the issue of preparing an academic edition of G. Ibragimov's works on the agenda, the scientific editorial board came to the conclusion about an independent volume of the novel "Our

Days", published in the "Omid" Printing House of the "Sabah" Publishing House in 1920. Fifteen volumes, consecrating the rich heritage of the writer, included four volumes, which contained the full version of the novel, translated into Cyrillic script [5].

Apparently, the publication history of the first variant of "Our Days", written by G. Ibragimov, was influenced by the social and political trends of that time. As soon as the first variant of the novel (1920) was published, it attracted the attention of the literary community, scientists and critics. Various critical reviews discussed the theme of the work, the skill of the writer, the viability of the depicted character types and phenomena [6, p. 364], [7, p. 366]: "a very good image of the Tatar old regime and the picture of the First Revolution of 1905" [8, p. 368]. The assessments were affected by the political ideology and Marxist-Leninist methodology, which took its first steps in the new socio-social and economic conditions. For example, F. Saifi-Kazanly's review of one of Galimdzhan Ibragimov's final literary works, the novel "Our Days" published in the journal "Krasny Vostok", evaluates the activities of the Tatar revolutionaries on the international scale, that is, within the framework of the proletariat movement in France, Germany and Switzerland. This is how he wrote about the proletarian Khabib Mansurov: "Saruzhy (Khabib Mansur. – expl. S. A.) is a cold-blooded, tireless revolutionary who serves the revolutionary idea. This reminds us of the French proletariat born on the Parisian barricades, English stubbornness and German endurance found in Western culture. Therefore, it is clear that this is a familiar type of psychology, the history of each nation [6, p. 366]. The article "Tatar Revolutionary Novel" of the Russian scientist, orientalist P. Falev conducts an aesthetic analysis of the novel "Our Days". The author evaluates the revolutionary movement and the characters in the light of the Tatar social and national idea, highlighting its features. P. Faleev explained that the ideas of the Social Democrat Zarif Bulatov were not widely adopted due to "the absence of a proletariat class among the Tatars and the revolution of 1905 among Muslims manifested itself exclusively in the movement of the intelligentsia" [9, p. 375]. G. Sagdi's "The History of Tatar Literature", published in 1926, studied this work, its history, theme and system of images in the section devoted to G. Ibragimov. In the articles, published in the first half of the 1920s, excerpts were given revealing the main features of the novel [10, p. 142–147]. The voluminous article by the literary scholar and critic G. Nigmati gave an ideological and aesthetic assessment of the first variant of the novel "Our Days", examining its themes and problems, the system of characters and artistic features – the real foundations of types and events, the internal connections of descriptive techniques with the writer's works, etc. [11, pp. 92–118].

At the end of the 20th and the beginning of the 21st centuries, the issue of studying and returning G. Ibragimov's full heritage was raised, drawing attention to the first variant of the novel "Our Days", published in 1920. Initially, the focus of the literary community was on the "forgotten", due to the Marxist-Leninist ideology, works of the writer. Of interest is the article "Two Variants of the Novel "Our Days"" by M. Sh. Zalyaliyeva, dedicated to the 115th anniversary of the writer. The scholar conducted a comparative analysis of the two variants of the work. Exploring the first version of the novel in the socio-national context, she established the originality of the novel "Our Days", its significant breadth of events, the setting of movements, the power of the wave struggle, the depiction of the characters' complex destinies in the light of essential privileges [12, p. 75]. The articles that did not conduct a complete, comprehensive analysis of the novel, but studied individual topics, highlighted the most important problems, like the life of the Tatar nation, and other pressing issues, such as education, and the writer's attitude to them [13, p. 129]. The textual scholar and writer Z. Ramiev said in his note on the issue of textual criticism of the writer's works: "In society, for a long time, there has been an idea that it is necessary to thoroughly study the first variant of the novel "Our Days", published in Kazan in 1919. This is a very correct idea, because in the early 1930s in Yalta, G. Ibragimov created a new variant, which was published in 1934" [14, p. 83].

Although the novel "Our Days" aims to highlight the revolutionary events of 1905, G. Ibragimov manages to enlighten the movement of various strata of the Tatar people, a broad programme of national life and raises important problems of his time. Moreover, with the development of individual characters, it shows the ways of the formation and development of the old Tatar lifestyle. Our article attempts to study the first variant of the novel "Our Days" in the light of its connections with literary, scientific, social and philosophical thinking of the early 20th century. This determines the scientific novelty of the paper.

Materials and methods of scientific work

The source of the article is the historical revolutionary novel "Our Days" by G. Ibragimov, which was completed in 1914 and published in the "Omid" Printing House of the "Sabah" Publishing House in 1920 [5]. In order to identify and clarify individual facts, we turned to the fifth volume of the academic publication of the writer's works [15] and "Our Days", which was placed in the fourth volume of the eight-volume edition, published in 1974–1987 [4].

The research methods and principles were chosen taking into account the study goals and the object of the scientific article. In the analysis and interpretation of the literary work, we used cultural-historical, comparative-historical, typological, biographical, hermeneutic methods, and the principles of historicism and nationalism. Each generation of cultural-historical methods in the chain "race-environment-moment" gave a methodological direction to the study of G. Ibragimov's novel in close connection with historical and national patterns, national psychology, traditions and culture, and the originality of the Renaissance.

Discussion

On the one hand, the ideological content of the work "Our Days" (1920), written in the genre of a historical novel, is closely connected with the social thought of the early twentieth century, on the other - with the literary movement of that time. The novel highlights topical issues of the national life of its time, some parts of the work contain suggestions of updating Tatar society and culture. The most important problems in the novel are consonant both with the views of outstanding scientists, thinkers and educators such as Zh. Validi, N. Gasryi, M. Bigiev and I. Gaspraly, and with the assessments and opinions of G. Iskhaki, F. Amirkhan, G. Tukay, M. Gafuri, N. Dumavi and the writer himself in his other literary works.

In the novel, different political parties, especially the Tatar Social Revolutionaries and Social Democrats, fight a united struggle against the monarchy, the bourgeoisie. G. Ibragimov insisted that representatives of all political movements should unite and, holding hands, should move forward for the sake of their common ideal during the revolution, although intelligent youth singled out a place for extensive ideological discussions. [16, p. 47]. Dzhigangir said at one of the meetings of shakirds (madrasah students) in the "Madrasa-I Islamia", which brought together all parties and non-party movements: "… If we have a soul, we have consciousness, we have a desire to serve the illumination of the gloomy future of the Tatar nation, we have conscience and strength that will not allow anybody to mock <…> at us, so we, comrades, must unite and shake hands with each other. This will be a society. … The question is important, comrades, we will unite, we will fight, we will find the truth in the struggle" [5, p. 84]. There were forces that could unite different ideological trends. "There are friends on both sides, there is Bulat among the Democrats, and there is Urmanov among the revolutionaries, so the members of these two parties do not distance themselves from each other in practice" [5, p. 250], writes G. Ibragimov. Shakirds-reformers play an important role both in the movement of the Tatar bourgeoisie and the proletarian movement. In the literary work, a large place is given to the description of the Shakirds' movement "Madrasah-i Islamiya", which occupies one-third of the work. The reasons for the Shakirds' unrest that swept the city were closely connected not only with education reforms, updating of curricula and methods of teaching, but also with social and national problems.

In the novel "Our Days", the connection with the literary and social, philosophical thinking of the late 19th - early 20th centuries is clearly expressed in the speeches of shakirds, the representatives of various social strata and revolutionaries speaking at meetings of Muslims. One of those meetings is in the large Dzhadidi madrasah "Madrasah-i Islamiya" (Dzhadidi madrasah – a madrasah, where education was conducted in a new way). G. Ibragimov describes it in detail with certain digressions. It makes up 26 chapters of this literary work. The meeting is held in a large hall on the third floor of the madrasah. In the meetings, which lasts until three o'clock in the morning, the main issue on the agenda is the renewal of Tatar life and culture, the development of the Tatar nation. Representatives of various political parties, Shakirds and clergy share their views and thoughts on this matter. Most of the speakers, especially Shakirds, express their negative attitude to the backwardness of Tatar madrasahs, the teaching of scholastic sciences, the poor management and the deterioration of living conditions.

G. Ibragimov's thoughts on the transformation of Tatar society are the ideological foundation of the novel. First of all, they express the idea of unification in the socio-political movement, unity, word and thinking, which is consonant with the ideas of the Tatar educator, teacher and journalist Ismail Gaspraly, and propose an important way of

developing the Tatar nation, of gaining greatness, wealth and happiness. "… Unity… Unification… Unity… Unification… Thanks to them, people and the nation will become great and reach the highest point of happiness" [5, p. 155]. This idea merged with the wave of the revolution, which entered Tatar poetry and was reflected in the poems and fables of G. Tukay "On Unity" (1905), M. Gafuri's "Unification and Unity" (1905), N. Dumavi's "Unity" (1906), "Cancer, Swan, Fish" (1906) and "The Bee" (1906).

Further, it is said that the publication of newspapers and magazines in the Tatar language, the revival of national verbal art can open the eyes of the reader, as well as the Russian language learning and Russian vocational schools will serve the cause of Europeanization and acculturation of the Tatar nation. As an example of the influence of literature on the development of the nation, the next speaker cites the poem of the realist poet and prose writer M. Gafuri "The Siberian Railway" (1904): "The first national poem of the great poet Mazit Gafuri 'The Siberian Railway' opened my eyes and led me away from the mistakes of the old times to the bright new future" [5, p. 158]. The author enshrined 'the idea of the benefits of literature for the nation" in the spirit of that time.

Indeed, the work of M. Gafuri, which praised the achievements of science and technology, was very popular among young readers and Tatar shakirds in those years. In 1908, after the publication of the article "Essays on the Latest Tatar Literature" by A. P. Penkevich in the newspaper "Kamsko-Volzhskaya Rech", disputes erupted around the role of G. Tukay and M. Gafuri in Tatar literature and the features of their poetry. [17] As a response to this article, the "Volzhsky Listok" newspaper published an article "Tatar Poets" under the pseudonym Kasym Uralets. [18]. Uralets proved the fame and popularity of M. Gafuri in Russia and Siberia as he artistically demonstrated the novelty of science and technology and the value of knowledge based on such works as "Siberian Railway" (1904), "An Appeal to the Electrician's Lantern" (1907): "But Gafuri? He is famous throughout Russia and Siberia. Gafuri urges Tatars to study. He is concerned about their ignorance". [18] From the point of view of K. Uralets, M. Gafuri was undoubtedly a gem of the new Tatar literature. The author of the article put him on a par with the American poet Whitman Walt (1819–1892). In the article "Tatar Poets" (1908), F. Amirkhan expressed his attitude to this issue and put an end to some controversial points in these publications [19, pp. 60–63].

In literature, journalism and literary criticism at the beginning of the 20th century, the problem of improving social attitudes towards women, their education and freedom was discussed, it was one of the ways towards the progress of the Tatar nation: "… the development of a nation depends on the education of women. Wives are mothers of the nation. Like mothers educate, so the child grows up. Perhaps the backwardness of our nation is due to the fact that we locked our wives up within four walls and hid them under a hijab (screen). The hijab held us back in our development. The degree of other nations' development is to a great extent due to women". [5, p. 155] This idea was developed by another speaker, discussing the upbringing of children, their correct education, and, based on this, the problem of the reproduction of national leaders: "… the development of a nation and its achievement of greatness is connected with the children's good upbringing. The children of today will be the fathers, leaders, shepherds of the nation in the future. We know where the shepherd will lead, the flock will go" [5, pp. 155–156]. The tradition of using the word "shepherd", which has a deep socio-philosophical meaning, dates back to the times of the Ancient East and up to the beginning of the twentieth century: "In a figurative sense, it names prophets, scientists, philosophers, artists and writers who are world sages" [20, p. 229], comments the literary critic R. Ganieva.

On the one hand, the abovementioned judgments are consonant with the ideas in the literary works of G. Iskhaki, F. Amirkhan, G. Tukay and S. Ramiev; on the other hand, with the ideas found in critical, scientific and journalistic works. Let us turn to G. Iskhaki's works. In his literary and publicistic story "Disappearance after Two Hundred Years" (1902–1904), he writes: "Half of every nation is women, the guardians of every nation's spirit are women, the guardians of every nation's honor are women. It is known that women raise boys to be future fathers and girls to be future mothers. If the question is raised whether it is worth educating women or not, it seems to me that it is necessary to give an answer to this question" [11, p. 180]. Journalistic and philosophical reflections on the role of spiritual leaders, mentors, historical figures, "shepherds" in the fate of the nation and its historical process are found in the publications of Dzh. Validi "The Formation of Tatar Literature" (1912) [22], N. Gasry's "The Problem of Madrasah" (1914), F. Amirkhan's "In Our Dreams

We See the Shadow of Mardzhani" [24], etc. In particular, Dzh. Validi speaks about the awakening in the Tatar world, thinks about the role of individuals in the fate of the Tatar people, in the historical process and considers national growth, spiritual rebirth to be a result of their activities [22, p. 119].

Speakers at the meeting substantiated the correctness of their thoughts with examples from Arabic and Turkish literature. When discussing the rights of Tatar women, they cited the work "Tahrir al-mirat" ("The Light of the Mirror") by Qasim Amin (1865–1908), the famous Egyptian scientist, jurist, philosopher, Arab writer and fighter for the freedom of Muslim women. This book was translated into Tatar by the theologian, public and political figure Zakir Kadyri (1878–1954). F. Amirkhan published a critical article, expressing his positive attitude towards this key issue. In the article, the critic clearly highlights the idea of freedom for the woman who is an educated, equal mother like the woman in G. Ibragimov's novel "Our Days". "Tahrirel-marble" ("The Light of the Mirror") and "Elmiratel Jadida" ("Women's Freedom") are the two books that should be considered the very first publications to reflect the problem of women's rights" [25, p. 98]. The historian, philologist and journalist G. Battal (1880–1969) is also known to have written a critical article on this work [26]. In his activities and works, the religious scholar, publicist and public figure M. Bigiev (1873–1949) focused on the women's problem in Muslim society. In many of his works, the scholar studied the women's issue. Society was called to recognize women's rights and to increase their prestige in the Muslim world, he believed. His numerous articles and the book "A Woman before the Word of Karim Ayat of the Koran", published in 1933 in Berlin, reflect his search for the solution to this problem [27, p. 30–31].

Children's education and the role of an educated, well-bred and broad-minded woman in this process are described in the religious, educational and pedagogical works "The Child", "The Mother" and "The Art of Fatherhood" by Ahmed Midhat, an influential Turkish writer, educator, journalist and translator (1844–1913) [5, p. 156]. His activities in the revival and development of Turkish culture were highly recognized, so the name of A. Midhat repeatedly appears in the novel. In his scientific and critical works, as well as in his letters, G. Ibragimov highlighted the pattern of Tatar literature and culture development, its literary and cultural ties, the problems of Turkish verbal art, the personality of A. Midhat and his many-sided activity. G. Ibragimov wrote in his review of "Ahmad Midhat-efendi (the work of Rizaetdin Fakhretdin)", "Ahmad Midhat-efendi, first of all, was a Turkish writer, Turkish journalist, Turkish scholar, a person who explored the philosophy of Islam to the best of his ability; secondly, he was the most revered of the Ottoman-Turkish writers among the Tatar-Turks of the Black Sea". [28, p. 220]. The critic highly appreciated the activities of this worthy personality for the benefit of the Turkic-kindred peoples in the Turkish-Tatar literary and cultural context: "There is no doubt that Mr. Ahmad Midhat was the "great personality" in the Turkish-Tatar world. Turkey rarely raises such people. Even in Ottoman literature there is no such "folk" writer" [28, p. 230].

In the Shakirds' speeches, as one of the main conditions for reforming madrasahs, were the ideas about the struggle against ignorant, immoral clergymen and ishans (the leader of Muslim monks), who impeded progress. These ideas permeated prose literature, especially the works of G. Iskhaky and F. Amirkhan, and dramatic works of the early 20th century. The sharp views on the consequences of the Tatar nation disappearance expressed by Suleiman Saifullin, who was known for his historical and public revelations, were given in the preface to G. Iskhaki's "Disappearance after Two Hundred Years": "Who has served our disappearance? We have been destroyed by the mullahs… Our mullahs are ignorant, illiterate and reckless… …These are the germs of the nation… These are probably those harmful worms that have been devouring us for centuries, depriving us of our former energy, knocking us off our feet. If we are going to make efforts for the sake of our nation and want our nation to be intelligent, then we must start fighting and remove the Ishan and Muslim mullahs from our way before they cut off our path to culture" [5, p. 157]. The Shakirds' uprising, which had reached its peak point and the riots that ensued, reflected the feelings experienced by the headmaster and teachers of the Madrasa-i-Islamia, finding a more intense expression in the poetry of Derdmend, N. Dumavi, G. Tukai, M. Gafuri, Sh. Babich, in the stories of G. Kulakhmetov, as well as in the image of a ship, a boat, used by G. Ibragimov in a figurative and philosophical meaning. "The way the captain of the sinking ship would feel, the same feelings were experienced by the headmaster and the teachers" [5, p. 102].

In the novel, an important ideological and aesthetic responsibility lies with Nigmat kazya (a judge who makes decisions based on Sharia

norms) and in his detailed speech Daut Urmanov focuses on the problems of Islamic religion and culture, religion and nation, religion and the modern world. He proves that all the teachings and the entire spirit of Islam go along with culture. In the Qur'an Karim, a lot of attention is given to knowledge and efforts: “The very first word of the very first ayat from the Qur'an Karim, which is the basis of Islam, was the word “Ikarae”. “Ikarae” means “learn, know, study”. If there were no other evidence, this word alone would indicate that Islam promotes culture and knowledge” [5, p. 159]. These thoughts, on the one hand, go back to the literary works and journalistic articles of G. Ibragimov, on the other hand, to the publications of F. Amirkhan, N. Gasry, and to the scientific works of J. Validi. Muslims, understanding the spirit of Islam and being guided by it, claim that thanks to it they have risen to the highest level of culture and power. J. Validi attached great importance to this issue in his works devoted to the methodological problems of studying Tatar literature. The literary scholar and professional critic said that the religion of a nation was synonymous to knowledge and culture [29, p. 206]. J. Validi considered religion to be “a manual for culture”, “a step of the ascent to culture” [22, p. 351].

Those who stand guard over the Islamic canons, such as Daut Urmanov, who found themselves at a new stage in their development, were in favor of “putting Islam back on its feet, renovating it in form and culture, protecting the ever-shining ray of Islam from the clouds of godless Judaism, and returning to pure and true Islam” [5, p. 164]. These ideas, in the work of G. Ibragimov “Tatar Poets” (1913) are consonant with the views of F. Amirkhan’s journalism.

In some speeches, in addition to the problems of enlightenment, education, and upbringing, social issues were raised: the issues of poverty, landlessness, political oppression were called the reasons hindering the economic development of the Tatar nation [5, p. 156]. In 1906-1910, the leader of the social and national freedom of the Tatar people G. Iskhaki discussed the problems of public justice, national, social freedom, equality and the struggle for individual freedom in his journalistic works: “Our Principles and Nationality” (1906), “Government and People” (1906), “Three Parties in the Duma on the Issue of Transferring Land to the Population” (1906), etc. [30].

The novel “Our Days” focuses on the changes in the ideals and thinking of the characters which occur due to the influence of the environment, historical events and the time. Speakers, including Daut Urmanov, talk about the stages in the development of thought that they had passed through when they were reflecting on the problem of restructuring national reality. The changes in the protagonist coincide with the stages of development of Zaki Shakird’s thoughts in the story “Zaki Shakird’s Expulsion from the Madrasah”, Salim’s thoughts in “One Episode from the Life of the Youth” (1909), the narrative “self” in “In the Notebook of the Deceased” (1914), and become more complete: “the first stage is a kadimist, the second stage is a confessor, the third is a Tatar nationalist, the fourth is a person promoting humanity, the fifth is socialism. The scholars also note the connection between individual phenomena and the characters’ actions with other works of the writer. H. Vali, the author of the book “The Mechanism of Literary Types” (1929), analyzed the features and structure of literary types in Tatar literature in the article dedicated to the 20th anniversary of the publication of “Zaki Shakird’s …” and the literary activity of the writer, and argued: “Zaki is a real type of a Shakird in our Tatar literature! Through Zakir the author conveys all the features of an islahchi (a person who fought for change)” [31, p. 54]. G. Nigmati emphasized the internal connection of the work with the psychological novel “Young Hearts” [11, p. 117].

At the same time, the actions, spiritual experiences and the revolution of thought, experienced by G. Ibragimov’s protagonist, are in tune with Salih in G. Iskhaki's play “Mugallim” (1908), with revolutionaries Zakir, Sabir, Nasyr and Shaikhutdin in the historical and revolutionary drama “Tartysh” (1907, 1917), with Yusuf and Gaziz in the drama “The Youth” (1909) by F. Amirkhan, with Daut and Gali in the works by G. Kulakhmetov “Two Thoughts” (1906), “Young Life” (1908), etc. The writer, summarizing the changes occurring in the Tatar youth, achieves the artistic embodiment of the character types. G. Nigmati, in a review evaluating the first variant of the novel, wrote: “This image, which comprises the general features of the Tatar Socialist-Revolutionaries, their development and changes, should be considered a given assessment of all Tatar Socialist-Revolutionaries of that time, an assessment of the development of their movement” [11, p. 104]. N. Gasry [32] and J. Validi [33], who wrote a review of the story “One Episode from the Life of the Youth” (1909), wrote: “In the image of Salim, G. Ibragimov depicted the changes in the thought of intelligent Tatar youth during the years

of revolution and reaction determining the connection between the content of the idea and modern literature" [34, p. 154–155].

The image of Kamil Khodayarov, who got on his feet thanks to Yusufzhan, the son of Kadyr bay (a rich man), and who always aspired to join the youth, who professed the bright path of the people and changes, was a musically gifted art student, educated at a higher school of drawing. He served as the embodiment of G. Ibragimov's idea of literature, fine arts and music. At this point, it is appropriate to note that Kadyr-bay, at his own expense, maintained one of the Tatar educational institutions, "the Islamia Madrasah", which was deprived of financial and material support on the part of the tsarist government. On the one hand, the diligent, highly moral, grateful and openhearted K. Khodayarov connects the novel "Our Days" and its author's attitudes to literature and art in folk's, national and human life with Vakhit in the story "The Shepherds", with the image of Zyya in the novel "Young Hearts" (1913), with the image of the narrator and his ideals in the novel "From the Notebook of the Deceased" (1914). On the other hand, the writer's thoughts about the power of inner spirit, psychology and nature of the nation are confirmed in the scientific and critical works "Tatar Writers" (1913), "A Few Words in Connection with the Publication of the Album". This is evidenced by the paintings "Love", which by means of colors reveals the young artist's idea of happiness, found in love and joy, and "The Last Hope", which encourages Daut's amazing reflections on the Tatar people's loss of statehood and their tragedy [5, p. 330]. In the novel, K. Khodayarov, as well as the schoolboy Tangatarov and Gabdrakhman, who quits his job as a clerk and masters the profession of an actor, Gumer, Galiev and Rokiya in the psychological drama "Not Equal" (1914) by F. Amirkhan who, having received a secular education, set themselves the aim of promoting Tatar economy, the social and cultural development, become representatives of the new generation.

The socialist-revolutionary Daut Urmanov is the central character in the novel, linking the unrest in the madrasah, the struggle of the Tatar revolutionary youth and their life during the period of reaction. The events that are not linked by common goals and ideas are connected through the personality of Daut Urmanov. "Here is Daut, shown in the work as the ideologist of the revolutionary youth, everyone treats him with respect" [11, p. 104]. In our opinion, the prototype of Daut Urmanov is G. Ibragimov himself, who was an active politician of the Socialist-Revolutionary Party at that time. Among the national ideologists: Shigabutdin Mardjani, Ismagil Gaspraly, Rashid Ibragimov, Galimdzhan Barudi, Riza Fakhrutdinov, Musa Bigiev, Yusuf Akchura, Sadri Maksudi, Gayaz Iskhaki, Khusain Yamashev, Mullanur Vakhitov and others who acted in order to strengthen the financial situation of the Tatar nation, to improve economy, develop Tatar education and raise the Tatar people to the level of other culturally developed nations was Galimdzhan Ibragimov, too.

The novel "Our Days" has a rich system of images of outstanding personalities, spiritual leaders, who made significant contributions to the development and renewal of Tatar society in the late 19th and early 20th centuries. This feature of the work was noticed by G. Nigmati, who wrote: "The author, without generalization and typification, described the events happening among the Tatars and taking place in 1905. For example, the role of the Ufa "Madrasah-i Galia" was depicted as the movement of "Madrese-i Islamiya"; many characters are exactly real historical figures (for example, Gali Mudarris, Karim Gaifi, etc. - G. N.)" [11, p. 116]. P. Falev also drew attention to the connection of the novel with the writer's life and his political and social activities, the Tatar life of that period, and individual historical figures: "The novel has an autobiographical meaning. The author himself is embodied in one of the characters. Other characters present famous historical figures. It is necessary to establish a real connection between the novel and the literary images (together with the study of literary and aesthetic traditions and new literary scenes. - P. F.) in order to characterize the entire work of our author. At the same time, this work provides material for the history of Tatar intellectuals" [9, p. 375]. The novel depicts the following personalities who left a deep mark on the history of Tatar culture: the encyclopedic scholar, educator and writer Kayum Nasyri (1825–1902), the writer Akhmed Urazaev-Kurmashi (1855–1883), the classical writer of Tatar literature, playwright Galiasgar Kamal (1879–1933); the educator, teacher and journalist Ismail Gaspraly (1851–1914), the historian, writer, journalist and public figure Yusuf Akchura (1876–1935); the jadidist and public figure Gabderashit Ibrahimov (1857–1944), the writer, educator, scholar and religious figure Rizayetdin Fakhrutdin (1936–1936), the educator, teacher, theologian Gabdulla Bubi (1871–1922), the famous throughout the Turkic-Muslim world,

Azerbaijani public figure and statesman, expert in legal sciences Galimardan Tupchibashev (1862–1934) and others, – they occupy a certain idealogical-aesthetic role in the work.

In this literary work, a significant place is held by Karim Gaifi, the mudarris of the educational institution “Madrese-i Islamiya”, who is entrusted with an important ideological and aesthetic position of a writer. In our opinion, it is Fatih Karimi (1870–1937), a writer, journalist, a social and philosophical thinker, who is the prototype of Karim Gaifi, the “Khusainia’s” mudarris in Orenburg. Separate facts about Karim Gaifi, presented in detail in Section XXXI, are similar to the fate of F. Karimi. In the preface to the scientific and biographical collection “An Example of Luxury”, dedicated to F. Karimi, the historian and literary critic M. Usmanov evaluates the activities and personal qualities of this man in the context of Turkic-Muslim culture: “… for many it was natural that Fatih-efendi Karimi was considered to be one of the most influential, authoritative and exemplary aksakals (wise men) not only among the Tatar people, but also among all the Turkic-Muslim peoples of Russia” [36, p. 11].

In the novel, Karim Gaifi is shown as a profoundly educated, diligent, enterprising, serious and sincerely dedicated person. G. Ibragimov characterizes him with sympathy: “He was small in stature, slenderly built, with a red-yellow face, slightly nervous, but his bright eyes shone with serious thought and serious concentration emphasizing that he was a man of science. <…> If he had stayed in Turkey, no one doubts that he would have found a worthy place in science; if he wanted to, he would have been sent to Europe at the expense of the state to become a professor in Turkey” [5, p. 105]. Thanks to these qualities, he was highly esteemed in the scientific and pedagogical society and by his students. From the very first classes, Karim Gaifi, bewitching students with his fiery speeches, became the favorite mudaris of the shakirds.

Further, G. Ibragimov writes about the return of Karim Gaifi to Russia, on the advice of his mentor Ahmed Midhat-efendi, who helped him in his studies in Turkey. In his article, the Turkish scientist H. Bargan reports that after graduating from an educational institution in Turkey, Fatykh Karim, on the condition of returning to his country and serving his nation, received a blessing from Ahmed Midhat-efendi, who stood at the origins of the revival of Turkish literature and culture. “Fatih Karim was the very person who was one of the closest to the Turkic peoples of the Volga and the Urals, and Akhmat Midhat called him his ‘spiritual son’”. F. Karim personally met Ahmat Midhat, whom he knew only from books, when he arrived in Istanbul in 1892, and subsequently became his spiritual follower. Having arrived in Istanbul to find out which school was best to study in, F. Karimi sought advice from A. Midhat. A. Midhhat said to him, “Are you thinking of staying here after completing your studies? Or your intention is to return to your native country and serve your nation? If you intend to stay here, then you will not receive any advice from me, decide for yourself. If you intend to return to your country, then, from this moment, you become my spiritual son, I am ready to support you in every possible way” [36, p. 98]. From that moment and till the end of his studies in 1896, Akhmat Midhat always supported his “spiritual son” F. Karimi [p. 37, p. 76]. As mentioned above, in his critical notes, letters, works of fiction, G. Ibragimov positively assessed the place and activities of A. Midhat, a creative figure in the history of Turkish culture, art, socio-political thought. He praised him as a classical writer of Turkish literature, a great leader of the revival of Turkish culture.

Findings

1. In G. Ibragimov’s novel “Our Days” (1920), we observe various forms of external and internal connections. The writer provides information about Tatar writers, thinkers, religious scholars who ensured the development of culture in the early 20th century, and gives a detailed description of the personalities. The internal connections, reflected in the structure of the novel, are revealed mainly at the problem-thematic level, correlating with literary and socio-historical conditions.

2. G. Ibragimov’s work embodies advanced social and moral views, the ideas of national education, secular science, nationality, religion, fatherland, literature and art of the 20th century. Along with the writer’s own views on the paths of the Tatars’ life and their culture revival, the novel presents the thoughts and reflections of the outstanding authors of the national verbal art in the 20th century: G. Iskhaki, F. Amirkhan, G. Tukay, S. Ramiev, G. Kamal, M. Gafuri and others. They took part in the activities of prominent thinkers, philosophers, theologians, educators and scientists I. Gaspraly, M. Bigiev, R. Ibragimov, R. Fakhrutdinov, J. Validi, N. Gasry and others.

3. The picture of Tatar life, depicted in the first variant of the novel “Our Days”, the difficult fate

of its characters, the struggle between Kadimism and Jadidism, show the evolutionary path of the nation through popular views, i.e. the development of Tatar culture, literary and artistic creativity, the reform of national education, the formation of national identity, the strengthening of the material well-being of the Tatar society. Objectively, there is an idea that Tatar intellectuals do not support terror, bloodshed and revolution.

Conclusion

The work of G. Ibragimov "Our Days" (1920) is rightfully believed to be a socio-historical novel about the radical restructuring of Tatar society, which combines socio-political, national, philosophical, ethical, moral and religious views. Through the ideals, destinies, worldviews and social positions of the representatives of various social strata depicted in this literary work, the writer shows to the Tatar public the ways of preserving and developing the Tatar people's culture.

References

1. *Galimdzhan Ibrahimov: pis'ma i dokummenty* (2000) [Galimdzhan Ibrahimov: Letters and Documents]. Sostavitel' F. Ibrahimova. 464 p. Kazan'. (In Russian)

2. Ibrahimov, G. (1976). *Ot avtora (Vmesto zaklyuchitel'nykh slov vo vtorom izdanii)* [From the Author (Instead of closing words in the second edition)]. Proizvedeniya. V vos'mi tomakh: 4 t.: Nashi dni. Pp. 435–440. Kazan', Tatar.knizh. izd. (In Russian)

3. Ibrahimov, G. (1934). *Izbrannye proizvedeniya* [Selected Works]. 3 i 4 knigi. "Nashi dni". 488 p. Kazan', Tatgosizdat. (In Tatar)

4. Ibrahimov, G. (1976). *Proizvedeniya* [Works]. V vos'mi tomakh: 4 t.: Nashi dni. Podgotovili popravki, poyasneniya i ob"yasneniya A. Sh. Shamov; tektsy podgotovili A. Sh. Shamov, R. R. Gainanov. 462 p. Kazan', Tatar.knizh. izd. (In Russian)

5. Ibrahimov, G. G. (2018). *Proizvedeniya: V 15ti tomakh* [Works: In 15 Volumes]. 4 t.: roman. Podgotovila popravki, teksty, poyasneniya i ob"yasneniya. G. G. Batyrshina. Akademicheskaya pechat'. 376 p. Kazan', Tatar.knizh. izd. (In Russian)

6. Səifi-Kazanly, F. (2018). *Roman "Nashi dni" iz poslednikh proizvedenii Galimdzhana Ibrahimova* [The Novel "Our Days" from the Final Works of Galimdzhan Ibrahimov]. (Krasnyi vostok. 1920. No. 3–4, pp. 142–145). Ibragimov G. Proizvedeniya: V 15ti tomakh. 4 t.: roman. Podgotovila popravki, teksty, poyasneniya i ob"yasneniya. G. G. Batyrshina. Akademicheskaya pechat'. Pp. 364–368. Kazan', Tatar.knizh. izd. (In Russian)

7. Atnagulov, S. (2018). *Nashi dni (Rabochii. 1920. 20 mai)* [Our Days (Rabochii. 1920. 20 May)]. Ibragimov G. Proizvedeniya: V 15ti tomakh. 4 t.: roman. Podgotovila popravki, teksty, poyasneniya i ob"yasneniya. G. G. Batyrshina. Akademicheskaya pechat'. Pp. 368–372. Kazan', Tatar.knizh. izd. (In Russian)

8. Gobaidullin, G. (2018). *Novye proizvedeniya Galimdzhana Ibragimova* [New Works of Galimdzhan Ibragimov]. Vestnik nauchnogo obshchestva tatarovedeniya. 1925. No. 1–2, pp. 65–66. Ibragimov G. Proizvedeniya: V 15ti tomakh. 4 t.: roman. Podgotovila popravki, teksty, poyasneniya i ob"yasneniya. G. G. Batyrshina. Akademicheskaya pechat'. 368 p. Kazan', Tatar.knizh. izd. (In Russian)

9. Falev, P. (2018). *Tatarskii revolyutsionnyi roman* [Tatar Revolutionary Novel]. Nauka i prosveshchenie. 1922. No. 1, pp. 19–21. Ibragimov G. Proizvedeniya: V 15ti tomakh. 4 t.: roman. Podgotovila popravki, teksty, poyasneniya i ob"yasneniya. G. G. Batyrshina. Akademicheskaya pechat'. Pp. 373–375. Kazan', Tatar.knizh. izd. (In Russian)

10. *Gabdrakhman Sag"di: nauchno-biograficheskii sbornik* (2008) [Gabdrakhman Sagdi: Scientific-Biographical Collection of Works]. Sostaviteli D. Zagidullina, Ch. Gilazeva. Sbor. 416 p. Kazan'. (In Russian)

11. Nig"mati, G. (1958). *"Nashi dni" i otrazhenie v ee stile klassovoi bor'by pyatykh godov* ["Our Days" and Its Style Reflecting the Class Struggle of the 1905s]. Izbrannye proizvedeniya. Pp. 92–118. Kazan', Tatar.knizh. izd. (In Russian)

12. Zalyalieva, M. Sh. (2002). *Dva varianta romana "Nashi dni"* [Two Variants of the Novel "Our Days"]. Galimdzhan Ibrahimov i nashi dni: Materialy nauchnoi konferentsii, posvyashchennoi 115-letiyu so dnya rozhdeniya. Kazan', Fiker (Mysl'), pp. 75–85. (In Russian)

13. Dautov, G. F., Akhmedgalieva, G. G. (2016). *Opisanie tatarskoi natsional'noi sistemy obrazovaniya v romane G. Ibragimova "Nashi dni"* [Description of the Tatar National Education System in G. Ibragimov's Novel "Our Days"]. Nasledie Galimdzhana Ibragimova v kontekste mnogoobraziya kul'tur: materialy mezhdunarodnoi konferentsii, posvyashchennoi 130-letiyu so dnya rozhdeniya G. Ibragimova / sost. F. Kh. Minnullina, A. F. Ganieva. Kazan', IYALI, pp. 128–131. (In Russian)

14. Ramiev, Z. Z. (2007). *V kakom sostoyanii tekstologiya proizvedenii Galimdzhana Ibragimova?* [What is the State of Textual Criticism of Galimdzhan Ibragimov's Works?]. Galimdzhan Ibrahimov i XXI vek: Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, posvyashchennoi 120-letiyu so dnya rozhdeniya. Kazan', pp. 81–86. (In Russian)

15. Ibragimov, G. G. (2018). *Proizvedeniya: V 15ti tomakh* [Works: In 15 Volumes]. 4 t.: roman. Podgotovila popravki, teksty, poyasneniya i ob"yasneniya. G. G. Batyrshina. Akademicheskaya pechat'. 423 p. Kazan', Tatar.knizh. izd. (In Russian)

16. Gilazov, T. Sh. (2007). *Tatarskaya literatura. Nachalo XX veka: Lektsii, prakticheskie zanyatiya, testy: uchebnoe posobie dlya vuzov* [Tatar Literature. Early 20th Century: Lectures, Practical Exercises, Tests: A

Textbook for Universities]. 239 p. Kazan', Tatar.knizh. izd. (In Russian)

17. Pinkevich, A. (1908). *Ocherki noveishei tatarskoi literatury* [Essays of the Latest Tatar Literature]. Volzhsko-Kamskaya rech'. 21 maya. (In Russian)

18. Uralets, K. (1908). *O tatarskikh poetakh* [On Tatar Poets]. Volzhskii listok. No. 34, 10 iyunya. (In Russian)

19. Amirkhan, F. (1984). *Tatarskie pisateli* [Tatar Writers]. Amirkhan F. Z. Proizvedeniya: v 4 tomakh. 4 t.: Literaturno-khudozhestvennaya kritika, biograficheskie materialy, pis'ma. Pp. 60–63. Kazan', Tatar.knizh. izd. (In Russian)

20. Ganieva, R. (2002). *Tatarskaya literatura: traditsii, vzaimosvyazi* [Tatar Literature: Traditions, Relationships]. 272 p. Kazan', izd-vo KGU. (In Russian)

21. Iskhaki, G. (1998). *Proizvedeniya: V pyatnadtsati tomakh* [Works: In Fifteen Volumes]. 1 t.: Povesti rasskazy (1899–1908). Podgotovila popravki, teksty, poyasneniya i ob"yasneniya L. Gainanova; avtor vvodnoi stat'i M. Khəsənov. 399 p. Kazan', Tatar.knizh. izd. (In Russian)

22. *Dzhamal Validi: literaturnyi i istoriko-dokumental'nyi sbornik* (2010) [Jamal Validi: Literary and Historical-Documentary Collection]. Sost. Dilyara Abdullina, Zavdat Minnullin. 624 p. Kazan', Sbor. (In Russian)

23. Gasryi, N. (1914). *Problema medrese (v chest' s"ezda)* [The Problem of the Madrasah (in honor of the congress)]. Il (Strana). 17 iyun' (No. 31). (In Russian)

24. Amirkhan, F. (1984). *V nashikh mechtakh ten' Mardzhani* [In Our Dreams, We See the Shadow of Marjani]. Amirkhan F. Z. Proizvedeniya: v 4 tomakh. 4 t.: Literaturno-khudozhestvennaya kritika, biograficheskie materialy, pis'ma. Pp. 132–137. Kazan', Tatar.knizh. izd. (In Russian)

25. Amirkhan, F. (1984). *Novye knigi. Perevody "Svoboda zhenshchin" həm "Novye zhenshchiny"* [New Books. Translations "The Freedom of Women" həm "New Women"]. Amirkhan F. Z. Əsərlər: 4 tomda. 4 t.: Amirkhan F. Z. Proizvedeniya: v 4 tomakh. 4 t.: Literaturno-khudozhestvennaya kritika, biograficheskie materialy, pis'ma. Pp. 98–100. Kazan', Tatar.knizh. izd. (In Russian)

26. Battal, G. (1909). *Kritika. Vvedenie* [Criticism. Introduction]. Shura. No. 12, pp. 360–362. (In Russian)

27. Bigiev, M. (2006). *Izbrannye trudy: V 2 t.* [Selected Works: In Two Volumes]. Sost. i per s osman. A. Khairutdinov. T. 2: Obrashchenie k Velikomu Turekomu Natsional'nomu Sobraniyu, Vvedenie k traktatu "Al'-MuafakaT', Vozzvanie k musul'manskim natsiyam, Zhenshchina v svete svyashchennykh ayatov blagorodnogo Korana. 256 p. Kazan', Tatar.kn.izd-vo. (In Russian)

28. Ibragimov, G. (2019). *Akhmed Midkhat afandi (proizvedeniya Rizaehtdin bine Fakhretdin(ov)a)* [Ahmed Midhat afandi (Works by Rizaetdin bin Fakhretdin(ov))]. Ibragimov G. G. Proizvedeniya: V 15ti tomakh. 6 t.: Stat' i materialy o literature i iskussvte [podgotovil popravki, teksty, poyasneniya i ob"yasneniya Z. G. Mukhametshin, avtor vvedeniya D. F. Zagidullina]. Akademicheskaya pechat'. Pp. 220–230. Kazan', Tatar.knizh. izd. (In Russian)

29. Gilazov, T. Sh. (2015). *Vklad Dzhamala Validi v istoriyu literaturnoi mysli u tatar* [Jamal Validi's Contribution to the History of the Tatar Literary Thought]. Filologiya i kul'tura. Philology and Culture. No. 4 (42), pp. 206–210. (In Russian)

30. Iskhakov, M. G. (2005). *Proizvedeniya: v 15 tomakh* [Works: In 15 Volumes]. T. 6: Publitsistika i stat'i literaturnoi kritiki (1902–1914). 447 p. Kazan', Tatar.knizh. izd. (In Russian)

31. Vali, Kh. (2008). *"Izgnanie Zaki shakirda iz medrese"* ["Zaki Shakird's Expulsion from the Madrasah"]. Gilazov T. Sh. ot retsenzii k nekrologom: Kritika literatury nachala XX veka. Pp. 49–56. Kazan', Tatar.knizh. izd. (In Russian)

32. Gasryi, N. (1914). *Odin ehpizod iz zhizni molodezhi* [One Episode from the Life of the Youth]. Il (Strana). 2 yanvar' (No. 10). (In Russian)

33. Validi, Deh. (1914). *Odin ehpizod iz zhizni molodezhi* [One Episode from the Life of the Youth]. Vakyt (Vremya). 26 yanvar'. (In Russian)

34. Gilazov, T. Sh. (2017). *Rasskaz G. Ibragimova "Odin ehpizod iz zhizni molodezhi" v literaturnoi kritike 1910–kh godov* [G. Ibragimov's Story "One Episode from the Life of the Youth" in Literary Criticism of the 1910s]. Filologiya i kul'tura. Philology and Culture. No. 2(48), pp. 153–158. (In Russian)

35. Gosmanov, M. (2000). *Primer roskoshi* [An Example of Luxury]. Fatikh Karimi: Nauchno-biograficheskii ocherk. Fatikh Karimi: Nauchno-biograficheskii sbornik. 320 p. Kazan', Rukhiyat. (In Russian)

36. Kerimi, F. (1912). *Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türkleri* [Ahmet Mithat Efendi and the Northern Turks]. Türk Yurdu, sayı 30, sh. 97. (In Turkish)

37. Bargan, Kh., Gilazov, T. Sh. (2014). *Akhmed Midkhat afandi i ural'skie tyurki* [Akhmed Midkhat Efendi and the Ural Turks]. TATARICA. No. 1(2), pp. 70–80. (In Russian)

Г.ИБРАҺИМОВНЫҢ «БЕЗНЕҢ КӨННӘР» (1920) РОМАНЫ ӘДӘБИ ҺӘМ МӘДӘНИ БӘЙЛӘНЕШЛӘР ЯКТЫЛЫГЫНДА

Таһир Шәмсегали улы Гыйлаҗев,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
tgilazov@bk.ru.

Мәкаләдә күренекле татар язучысы һәм җәмәгать эшлеклесе Г. Ибраһимовның «Безнең көннәр» (1920) романы өйрәнелә. Бу әсәрендә әдип Беренче рус революциясе һәм реакция елларында татар җәмгыятенең төрле катламнарын сурәтли. Роман үз чорының көнүзәгендәге социаль, иҗтимагый, милли һәм мәгърифәтчелек проблемаларының куелышы ягыннан язучының беренче дәвер иҗатында аерылып тора. Яктыртылган мәсьәләләрнең бер шәлкеме татар әдәбияты классиклары Г. Исхакый, Г. Тукай, Ф. Әмирхан, С. Рәмиев, Г. Камал, Н. Думави иҗатлары белән яңгыраш булса, татар тормышын яңарту һәм мәдәниләштерү турындагы иҗтимагый фикерләре исә Җ. Вәлиди, Н. Гасрый, И. Гаспралы, М. Бигиев һ.б.ларның карашларына барып тоташа. Шул вакытта Г. Ибраһимовның бу әсәрендә гарәп-мөселман, төрек һәм гареб мәдәнияте, фәлсәфәсе, Коръән тәгълиматы белән бәйләнешләр дә көчле бирелә. Мәкаләнең өйрәнү объекты булган «Безнең көннәр» романын XX гасыр башы әдәби, тәнкыйди, иҗтимагый, этик-әхлакый, эстетик һәм фәлсәфи фикере белән бәйләнешләр ноктасыннан тикшерү аның максаты булып тора. Әдәби әсәрнең басылып чыгу, тикшерелү тарихына кыскача күзәтү ясала.

Төп төшенчәләр: Галимҗан Ибраһимов, роман, әдәби бәйләнешләр, иҗтимагый фикер, мәдәният

Кереш

Г. Ибраһимовның «Безнең көннәр» романы Беренче рус инкыйлабы елларында хәрәкәткә килгән төрле катлау, төркем, зыялы яшьләрнең милли сәясәт юлында эзләнүләрен, татар җәмгыятен яңарту һәм үстерү юллары хакындагы иҗтимагый-фәлсәфи уйлануларын тасвирлаган киң колачлы әсәр булып тора. Мәгълүм булганча, бу әсәрнең ике варианты бар. Г. Ибраһимов романның беренче вариантын аерым мәгълүматларга караганда, 1914 елда язып тәгәлли. 1914 елның 25 апрелендә Сухумидән Х. Кәримгә юллаган хатында ул түбәндәге мәгълүматны бирә: «Сиңа язмадым бугай, мин бит „Безнең көннәр“ язам. Бу „Хәят дулкыннары“ атлы трилогиянең беренче җөзье (бүлеге. – *Т. Г.*) була. Хәзерге чамаларда өч йөздән артмас кебек. Ахырга таба арта торган булса, ничек булыр. Моны Гәрәйләргә бирәм. Килештек. Мин май ахырларына матбагага бирергә булыр дигән нияттәмен» [1, 82 б.]. Димәк, Ибраһимов романны 1914 ел җәендә тәмамлап, «Гасыр» нәшриятына басарган биргән. Аның сиксән бите җыелып, ике табагы басылса да, әсәрдә патша самодержавиесен тәнкыйтьләүгә һәм инкыйлаби хәрәкәткә зур урын бирелү аркасында, цензура тарафыннан нәшер итү туктатыла. «Безнең көннәр» романы үзгәртелмичә, 1920 елда гына басылып чыга.

1920 елларның икенче яртысында, татар әдәбият чынаклары белеме һәм текстология фәне тернәкләнә башлау нәтиҗәсендә, аерым әдипләр әсәрләренең фәнни басмаларын чыгару көн тәртибенә куела: Г. Ибраһимовның җиде томлыгын нәшер итү ният ителә. Шушы уңайдан язучы «Безнең көннәр»нең беренче вариантын «әдәби балачак» чоры әсәре дип бәяләп, яңадан үзгәртеп эшли. «Сайланма әсәрләрнең өченче-дүртенче китабы булып барган „Безнең көннәр“ романы бу икенче басма өчен автор тарафыннан карап чыгылды һәм яңа редакция астына алынды. Ачыграк әйткәндә, әсәр егерме елдан соң тагы бер кат, бөтенләй диярлек, яңадан эшләнде» [2, 435 б.]. Әдип романның композициясен һәм художество эшләнешен камилләштерә. Яңа архив материалларын һәм документларны файдалана, социал-демократик партиядән кала барлык сәяси агымнарга, милли хәрәкәт вәкилләренә, буржуазиягә тискәре мөнәсәбәтне көчәйтә, ягъни Беренче рус революциясе чоры вакыйгалары һәм реакция күренешләре пролетариат идеологиясе, сыйнфыйлык ноктасыннан яктыртыла. Яңадан эшләнгән роман 1934 елда басылып чыга [3]. Әдипнең иң тулы фәнни басмасы саналган тугыз

томлыкның дүртенче томына урнаштырылган «Безнең көннәр» романы 1976 елда аерым кыскартулар белән дөнья күрә [4]. Бу урында шул фактны искәртү урынлы булыр: романның икенче варианты басылып чыккач, 1920 елдагы нәшер онытылуга дучар ителә.

XXI гасырның унынчы елларында Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәре тарафыннан Г. Ибраһимов әсәрләренең академик басмасын әзерләү проблемасы көн тәртибенә куелгач, фәнни редколлегия 1920 елда «Сабах» нәшриятының «Өмид» типографиясендә басылган «Безнең көннәр» романын мөстәкыйль том итеп бастырып чыгару фикеренә килә. Язучының киңкырлы мирасын иңләгән 15 томлыкның 4 томында ул, кириллицага күчерелеп, тулы килеш дөнья күрде [5].

Күренә ки, Г. Ибраһимов тарафыннан иҗат ителгән «Безнең көннәр» романының беренче варианты нәшер ителү тарихына да замананың иҗтимагый һәм сәяси җилләре тәэсир итә. «Безнең көннәр» (1920) романының беренче варианты басылып чыгу белән, әдәби җәмәгатьчелекнең, гыйльми-тәнкыйди фикернең игътибарын үзенә җәлеп итә. Төрле шәкелдәге тәнкыйди язмаларда әсәрнең темасы, язучының осталыгы, сурәтләнгән типларның һәм күренешләрнең тормышчанлыгы [6, 364 б.], [7, 366 б.], «татар иске режимының һәм 1905 елгы Беренче революция картинасының бик яхшы сурәтләнеше» [8, 368 б.] билгеләнә. Бәяләрдә яңа социаль-иҗтимагый һәм икътисади шартларда беренче адымнарын ясый башлаган марксистик-ленинчыл методологиянең сәяси кагыйдәләренең, үлчәмнәренең тәэсире дә үзен сиздерә. Мәсәлән, Ф. Сәйфи-Казанлы «Кызыл шәрык» журналында басылган «Галимҗан Ибраһимовның соңгы әдәби әсәрләреннән „Безнең көннәр“ романы» рецензиясендә татар революционерлары эшчәнлеген, тарихи вакыйгаларны бәйнәлмиләл яссылыкта, ягъни Франция, Алмания, Швецария дәүләтләренең пролетариатлары хәрәкәте кысаларында бәяли. Халыкчы Хәбиб Мансуров хакында ул болай дип яза: «Сәрүҗи (Хәбиб Мансур. – *Ф. С.*) – суык канлы, һич арымас, революция өчен тауташ җимереп чыгып, идеясенә хезмәт итә торган революционер. Бу ниндидер гареб мәдәнияте белән сугарылып, Париж баррикадаларында туган француз пролетариатын, инглиз үзсүзлеген, немец чыдамлыгын искә төшерә. Шуның өчен боның һәр милләт психологиясенә, тарихына таныш бер тип икәне күренәдер» [6, 366 б.]. Рус галиме, шәркыят белгече П. Фалевның «Татарский революционный роман» мәкаләсе «Безнең көннәр»гә эстетик анализы белән мөмтаз урында тора. Язма авторы инкыйлаби хәрәкәтне һәм каһарманнарны татар иҗтимагый-милли җирлегендә бәяли, аның хосусиятләрен аерып чыгара. Социал-демократ Зариф Булатов идеяләренең киң таралыш алмавы П. Фалеев тарафыннан «татарларда пролетариат сыйныфының булмавы, 1905 елгы революциянең мөселманнар арасында бары тик зыялылар хәрәкәтендә чагылышына» нисбәтле аңлатыла (сүзгә-сүз тәрҗ. – *Т. Г.*) [9, 375 б]. Г. Сәгъдинең 1926 елда нәшер ителгән «Татар әдәбияты тарихы» хезмәтендә Г. Ибраһимов иҗаты яктыртылган бүлекчәдә романның басылу тарихы, темасы, образлар системасы тикшерелә. 1920 елларның беренче яртысында басылып чыккан язмаларга күзәтү ясалып, алардан романның төп хасиятләрен ачарга булышкан өзекләр китерелә [10, 142–147 б.]. Әдәбият галиме һәм тәнкыйтьче Г. Нигъмәтинең күләмле мәкаләсендә «Безнең көннәр» романының беренче вариантына идея-эстетик бәя бирелеп, аның тематикасы һәм проблематикасы, геройлар системасы, сәнгати үзенчәлекләре төрле яклап – типларның һәм вакыйгаларның реаль җирлеге, тасвирый алымнарның язучы әсәрләре белән эчке бәйләнеше һәм башка нокталардан тикшерелә [11, 92–118 б.].

XX гасыр ахырында – XXI гасыр башында Г. Ибраһимовның тулы мирасын өйрәнү һәм кайтару мәсьәләсе куела һәм шушы уңайдан «Безнең көннәр» романының беренче – 1920 елда басылып чыккан вариантына яңадан игътибар ителә башлый. Әүвәл әдәби җәмәгатьчелекнең игътибары язучының марксистик-ленинчыл идеология басымы астында «оныттырылган» әсәрләренә юнәлә. М. Ш. Җәләлиеваның әдипнең тууына 115 тулу уңаеннан язылган «„Безнең көннәр“ романының ике варианты» дигән язмасы игътибарга лаек. Галимә әсәрнең ике вариантына чагыштырма анализ ясый. Романның беренче вариантын иҗтимагый-милли җирлектә тикшереп, вакыйгаларның шактый киңлеген, хәрәкәтнең куелыгын, дулкынлы көрәшнең куәтле булуын, персонажларның катлаулы язмышлары сурәтләнүен «Безнең көннәр»нең асыл

хосусиятләре төсендә билгели [12, 75 б.]. Романга тулы, комплекслы анализ дәгъва итмичә, аның аерым темалары өйрәнелгән язмаларда «татар милләтенең яшәү-яшәмәү кебек иң әһәмиятле, көнүзәк мәсьәләсенә әверелгән» уку-укыту проблемалары һәм аларга язучының мөнәсәбәте шәрехләнә [13, 129 б.]. Әдип әсәрләренең текстологиясе мәсьәләсе тирәсендә күзәтүләре белән уртаклашкан язмада текстолог һәм әдәбиятчы галим З. Рәмиев болай дип әйтә: «Җәмәгатьчелектә „Безнең көннәр“ романының 1919[1] елда Казанда нәшер ителгән беренче вариантын да ныклап өйрәнергә, басмаларына кертергә кирәк дигән фикер күптәннән йөри. Бик дөрес фикер бу, чөнки 30 еллар башында Ялтада Г. Ибраһимов аның яңабаштан язылган вариантын барлыкка китерә һәм ул 1934 елда басылып чыга» [14, 83 б.].

«Безнең көннәр» романы 1905 елгы инкыйлаби вакыйгаларны яктыртуны максат итсә дә, Г. Ибраһимов шушы тарихи вакыйгаларда катнашкан татар халкының төрле катламнары хәрәкәтен, милли тормышның киң понарамасын яктыртуга ирешә һәм үз чорының мөһим проблемаларын күтәрә. Ул гына да түгел, аерым геройларның фикри-мәгънәви үзгәреше фонында иске татар тормышын мәдәниләштерү һәм яңарту юлларын да күрсәтә. Фәнни мәкаләдә «Безнең көннәр» романының беренче вариантын XX гасыр башы әдәби, гыйльми-тәнкыйди, иҗтимагый, фәлсәфи фикере белән бәйләнешләр яктылыгында тикшерү омтылышы ясала. Хезмәт темасының фәнни яңалыгы шуның белән билгеләнә.

Фәнни хезмәтнең материалы һәм методлары

Мәкаләдә Г. Ибраһимовның 1914 елда тәмамланып та, 1920 елда «Сабах» нәшриятының «Өмид» матбагасында басылып чыккан киң масштаблы «Безнең көннәр» тарихи-инкыйлаби романы чыганак булып тора [5]. Аерым фактларны ачыклау һәм төгәлләштерү максаты белән, язучы әсәрләренең академик нәшеренең бишенче томына [15] һәм 1974–1987 елларда дөнья күргән сигез томлыгының дүртенчесенә урнаштырылган «Безнең көннәр»гә дә мөрәҗәгать ителде [4].

Тикшерү методлары һәм принциплары гыйльми эзләнү хезмәтенең максатына һәм өйрәнү объектына нигезләнеп сайланылды. Әдәби иҗатны, әсәрне шәрехләү һәм анализлауның культура-тарих, чагыштырма-тарихи, типологик, биографик, герменевтика методлары, тарихилык һәм миллилек принциплары файдаланылды. Культура-тарих методының «раса-тирәлек-момент» чылбырындагы һәр буын Г. Ибраһимов романын тарихи һәм милли закончалыклар, милли психология, XX гасыр башында татар хакының традицияләре һәм мәдәнияте, яңарыш чоры хосусиятләре белән тыгыз бәйләнештә өйрәнүгә методологик юнәлеш бирде.

Фикер алышу

Тарихи роман жанрында иҗат ителгән «Безнең көннәр» (1920) әсәренең идея эчтәлеге, бер яктан, XX гасыр башындагы иҗтимагый фикер, икенче яктан, шул чорның әдәби хәрәкәте белән тыгыз бәйләнгән. Роман үз чоры милли хәятының көнүзәгендәге мәсьәләләрен яктырта, аның аерым кисәкләрендә татар җәмгыятен яңарту, мәдәниләштерүнең юллары тәкъдим ителә. Әсәрдә гәүдәләнеш тапкан мөһим проблемалар Җ. Вәлиди, Н. Гасрый, М. Бигиев, И. Гаспралы кебек күренекле галимнәрнең, фикер ияләренең, мәгърифәтчеләрнең карашлары, икенче яктан, Г. Исхакый, Ф. Әмирхан, Г. Тукай, М. Гафури, Н. Думави һәм язучының үз әдәби әсәрләрендәге бәя-хөкемнәр белән авaздаш.

Романда төрле сәяси партияләр, аеруча татар эсерлары һәм социал-демократлары монархиягә, буржуазиягә каршы бердәм көрәш алып бара. Г. Ибраһимов иске татар тормышын үзгәртеп коруга нисбәтле, зыялы яшьләр арасындагы идеологик бәхәс, сәясәткә киң урын бирсә дә, инкыйлаб елларында уртак идеал хакына барлык сәяси агым вәкилләренең берләшеп, кулга-кул тотынышып хәрәкәт итүләренә басым ясый [16, 47 б.]. Хәрәкәт бердәмлеге төрле партия һәм партиясезләрне бергә җыйган «Мәдрәсәи Исламия»нең шәкерт җыелышларыннан берсендә Җиһангир тарафыннан сөйләнгән нотыкта ассызыклана: «... Бездә җан булса, бездә аң булса, татар милләтенең караңгы киләчәген яктыртырга хезмәт кылу дәрте булса, бездә үземезне адәм дип белерлек, үземезне издермәслек <...> мыскыл иттермәслек намус вә куәт булса, без иптәшләр, берләшергә, бер-беребезгә кул бирешергә тиешле. Менә бу җәмгыять шул

[1] Китапның басылып чыгу датасы титул битендә 1919 ел дип күрсәтелә, әмма ул чынлыкта 1920 елның урталарында гына дөнья күрә. Фәнни хезмәтләрдәге төрлелек шуның белән аңлатыла.

турыда булачак. ... Мәсьәлә мөһим, иптәшләр, берләшик, көрәшик, көрәшүдә табарсың син үз хакыңны» [5, 84 б.]. Төрле идея юнәлешендә торган катламнарны берләштерерлек көчләр дә табыла. «Демократлар эчендә Булат, революционерлар эчендә Урманов кебек ике яктан бертигез диярлек мәхәббәт казанган иптәшләр булуы да бу ике партия кешеләренең береннән гамәлдә күп ераклашмавына сәбәп була иде» [5, 250 б.] – дип яза Г. Ибраһимов. Татар буржуазиясе хәрәкәте белән пролетариат хәрәкәте арасында ислахчылар-шәкертләр зур роль уйный. Әдәби әсәрдә «Мәдрәсәи Исламия» шәкертләре хәрәкәтен сурәтләүгә зур урын бирелә, ул әсәрнең өчтән бер өлешен алып тора. Шәһәрне иңләп алган шәкертләр кузгалышының сәбәпләре мәдрәсәләргә ислах, уку-укыту программаларын, ысулларын яңарту белән генә чикләнмичә, иҗтимагый һәм милли проблемалар белән дә тыгыз бәйләнгән.

«Безнең көннәр» романында XIX гасыр ахыры – XX гасыр башы әдәби һәм иҗтимагый, фәлсәфи фикере белән бәйләнеш шәкертләрнең, мөселманнарның шәһәр җыелышларында яңгыраган төрле социаль катлам вәкилләренең, инкыйлабчыларның чыгышларында ачык чагыла. Шундый җыелышларның берсе шәһәрнең зур җәдиди мәдрәсәсе – «Мәдрәсәи Исламия»дә була. Г. Ибраһимов аны аерым чигенешләр белән бик җентекләп сурәтли. Ул әдәби әсәрнең 26 бүлеген тәшкил итә. Җыелыш мәдрәсәнең өченче катындагы зур залда бара. Төнге өчкә кадәр сузылган мәҗлестә татар тормышын яңарту, мәдәниләштерерү, татар милләтен үстерү мәсьәләсе төп көн тәртибе булып тора. Төрле сәяси фирка вәкилләре, шәкертләр, руханилар бу хакта үз карашлары һәм уйланулары белән уртаклаша. Нотыкчыларның күбесе, аеруча шәкертләр үз чыгышларын татар мәдрәсәләренең артталыгына, схоластик фәннәр укытылуга, идарәнең начар мөгаләмәсенә, яшәү шартларының начарлыгына тискәре мөнәсәбәт белдерүдән башлый.

Г. Ибраһимовның татар җәмгыятен үзгәртеп кору хакындагы уйланулары романның идеологик катламын барлыкка китерә. Анда, иң беренче, татар мәгърифәтчесе, педагог, журналист Исмәгыйль Гаспралы гыйбарәсенә аваздаш булган иҗтимагый-сәяси хәрәкәттә, бердәмлек, сүздә, фикердә бергә хәрәкәт итү фикере тәкрарлана һәм ул татар милләтен үстереп, бөеклеккә, муллыкка, бәхеткә ирештерүнең мөһим юлы төсендә тәкъдим ителә. «...Иттифак...(бер сүздә булу. – *Т. Г.*) Иттихад... (берләшү. – *Т. Г.*) Иттифак... Иттихад... Әфәнделәр һәр милләт болар аркасында тәрәккый вә тәгали итеп (бөек булып. – *Т. Г.*), әүеҗ сәгадәткә (бәхетнең иң югары ноктасына. – *Т. Г.*) ирешә» [5, 155 б.]. Бу идея революция дулкыны белән бер ташкын булып татар поэзиясенә килеп кергән Г. Тукайның «Иттифак хакында» (1905), М. Гафуриның «Инсаф вә иттифак» (1905), Н. Думавиның «Берлек-иттифак» (1906), «Рак, аккош, балык» (1906), «Умарта корты» (1906) шигырьләренә һәм мәсәлләренә барып тоташа.

Алга таба татар телендә газета-журналлар чыгару, тормыш күрнешләрен тасвирлап, укучының дөньяга күзен ачкан милли сүз сәнгатенең күтәрелеше, рус телен өйрәнү, рус һөнәри мәктәпләрендә, реаль училищеларында белем алу татар милләтенең европалашуына, мәдәниләшүенә хезмәт итә дигән фикер әйтелә. Чираттагы чыгыш ясаучы әдәбиятның милләтне үстерүенә мисал итеп реалист шагыйрь һәм прозаик М. Гафуриның «Себер тимер юлы, яки Әхвале милләт» (1904) поэмасын китерә: «Беренче милли шагыйрь мәшһүремез Мәҗит әфәнде Гафури хәзрәтләренең „Себер тимер юлы“ атлы шигыре минем күземне ачты, мине искелекнең хатасыннан якты юлга күндерде» [5, 158 б.]. Автор тарафыннан шушы чор нәзари фикерендәге «әдәбиятның милләткә файдалылыгы идеясе» ныгытыла.

Чыннан да, М. Гафуриның фән-техника казанышларына дан җырлаган бу әсәре бу елларда укучы яшьләр, татар шәкертләре арасында бик популяр була. 1908 елда А. П. Пинкевичның (Пенькевич) «Камско-Волжская речь» газетасында «Очерки новейшей татарской литературы» [17] мәкаләсе басылып чыкканнан соң, Г. Тукай һәм М. Гафуриларның татар әдәбиятында тоткан урыннары, шигъриятләренең аерым сыйфатлары тирәсендә бәхәс куерып китә. Бу мәкаләгә җавап төсендә «Волжский листок» газетасында Касыйм Уралец тәхәллүсе белән «Татарские поэты» язмасы дөнья күрә [18]. К. Уралец М. Гафуриның Россиядә һәм Себердә танылганлыгын һәм популярлыгын нәкъ менә аның фән һәм техниканың кеше тормышына алып килгән яңалыгын, белем-гыйлемнең кыйммәтен сәнгатьчә күрсәткән «Себер тимер юлы, яки Әхвале милләт» (1904), «Электрик фонарена хитап» (1907) кебек әсәрләренә нигезләнеп дәлилли: «Әмма Гафури? Бу –

бөтен Русия һәм Себердә мәшһүр. Гафури татарларга укырга куша. Аларның наданлыклары өчен кайгыра» (сүзгә-сүз тәрҗ.. – *Т. Г.*) [18]. К. Уралец карашынча, М. Гафури, шөбһәсез, яңа татар әдәбиятының бизәге. Язма авторы аны Америка шагыйре Уитмен Уолт (1819–1892) белән янәшә куя. Ф. Әмирхан «Татар шагыйрьләре» (1908) мәкаләсе белән язмаларда күзәтелгән аерым бәхәсле урыннарга мөнәсәбәт белдереп йомгак ясый [19, 60–63 б.]

XX гасыр башы сүз сәнгатендә, публицистикасында һәм әдәби тәнкыйтендә актуаль булган татар җәмгыятендә хатын-кызларга мөнәсәбәтне уңай якка үзгәртү, аларга белем, ирек һәм азатлык бирү проблемасы романда да кузгатыла һәм ул татар милләте алгарышының бер юлы буларак карала: «...һәр милләтнең мәртәбә галиясе (югары дәрәҗәсе. – *Т. Г.*) хатыннарының тәрбиясе вә тәрәккыйләре мәртәбәсенә мөсави (тигез. – *Т. Г.*) була. Хатыннар – милләт аналары. Ана ничек кылса, бала шулай була. Безнең милләтнең артта калуы фәкать, фәкать хатыннарымызны дүрт стена эченә ябып, хиҗаб (пәрдә. – *Т. Г.*) астында черетүемездәндер. Безне хиҗаб, безне шул артта калдырды. Һәр милләтнең тәрәккый итүе хатыннары аркасындадыр» [5, 155 б.]. Бу фикер икенче нотыкчы тарафыннан үстерелеп, бала тәрбиясенә, аңа дөрес тәрбия бирү һәм шул юл аша рухи юлбашчылар, милли лидерлар җитештерү проблемасына бәйләп куела: «...һәр милләтнең тәрәккый вә тәгали итмәге (милләтнең үсеше һәм бөеклеккә ирешүе. – *Т. Г.*) – балаларның гүзәл тәрбия кылынуына баглыдыр. Бүгенге балалар киләчәк көндә милләтнең аталары, юлбашчылары, көтүчеләре булачак. Көтүче кая кауласа, көтү шунда барачагы мәгълүм» [5, 155–156 б.]. Тирән иҗтимагый-фәлсәфи мәгънәгә ия булган «көтүчеләр» сүзенең кулланылу традициясе, борынгы шәрыктан башланып, XX гасыр башына барып тоташа. «Күчерелмә мәгънәдә исә ул дөньяның акыл ияләре булган пәйгамбәрләр, галимнәр, философлар, рәссамнар һәм язучыларны атый» [20, 229 б.], – дип шәрехли әдәбият галиме Р. Ганиева.

Алда ассызыкланган хөкемнәр, бер яктан, Г. Исхакый, Ф. Әмирхан. Г. Тукай, С. Рәмиев әдәби әсәрләрендә, икенче яктан, тәнкыйди-гыйльми, публицистик хезмәтләрдә тәкрарланган идеяләр белән бик тә аваздаш. Мәсәлән Г. Исхакыйга мөрәҗәгать итик. Ул үзенең программ әсәре «Ике йөздән соң инкыйраз» (1902–1904) хыялый-публицистик повестенда болай дип яза: «Һәр милләтнең яртысы хатыннар, һәр милләтнең рухын саклаучылар – хатыннар, һәр милләтнең теленең хосусый тәләффызларын (әйтелешләрен. – *Т. Г.*) шивәсен саклаучылар – хатыннар. Киләчәктәге ата булачак ирләрне, ана булачак кызларны тәрбия кылучылар – хатыннар идеке һәркемгә мәгълүм бер мәсьәлә булгач, минемчә, аларны тәрбия кылырга кирәкме йә юкмы? мәсьәләсе һәркемгә җавап бирерлек бер нәрсәдер» [11, 180 б.]. Милләт язмышында, тарихи барышта рухи юлбашчылар, остазлар, милләт хадимнәре, тарихи шәхесләр, «көтүчеләр»нең роле турындагы публицистик-фәлсәфи уйланулар Җ. Вәлидинең «Татар әдәбиятының барышы» (1912) [22], Н. Гасрыйның «Мәдрәсә мәсьәләсе (съезд дикъкатенә)» (1914) [23], Ф. Әмирхан-ның «Безнең хыялларда Мәрҗани күләгәсе» [24] һәм башка язмаларда чагыла. Аерым алганда, татар дөньясындагы уяну хәрәкәтен уңаеннан Җ. Вәлиди аерым шәхесләрнең татар халкы язмышында, тарихи барыштагы урыны хакында уйлана һәм милли үсешне, рухи яңарышны аларның эшчәнлеге нәтиҗәсе итеп тә карый [22, 119 б.].

Җыелышта чыгыш ясаучылар үз фикерләренең дөреслеген гарәп, төрек әдәбиятларыннан мисаллар китереп раслыйлар. Татар хатын-кызлары хокукына нисбәтле Мисырның мәшһүр галиме, хокук белгече, фәлсәфәче, гарәп язучысы, мөселман хатын-кызлары азатлыгы көрәшчесе Касыйм Әминнең (1865–1908) «Тәхрирел-мәръат» («Күзге яктысы») әсәре телгә алына. Бу китапны татарчага илаһият галиме, җәмәгать һәм сәясәт эшлеклесе Закир Кадыйри (1878–1954) тәрҗемә итә. Ф. Әмирхан әсәрнең темасына уңай мөнәсәбәт белдереп, тәнкыйть мәкаләсе белән чыгыш ясый. Тәнкыйтьче мәкаләсендә Г. Ибраһимовның «Безнең көннәр» романындагы хатын-кызның азатлыгы, белемле, тигез хокуклы ананың бала тәрбиясендәге урыны хакындагы фикерләр бөтен төгәллеге белән кабатлана. «„Тәхрирел-мәръат“ („Көзге яктысы“. – *Т. Г.*) һәм „Әлмирател-җәдидә“ („Хатын-кыз азатлыгы“. – *Т. Г.)* бу ике китап ислам галәмендә тәэлиф ителгән, хөррияте нисага даир (хатын-кыз азатлыгына бәйләнешле. – *Т. Г.*) иң әүвәлге һәм иң мөкәммәл китаплардан хисап ителергә тиешледер» [25, 98 б.]. Бу әсәргә шулай ук тарихчы, филолог, журналист Г. Батталның да (1880–1969) тәнкыйть мәкаләсе язу мәгълүм

[26]. Мөселман җәмгыятендә хатын кыз проблемасы илаһият галиме, публицист, җәмәгать эшлеклесе М. Бигиев (1873–1949) эшчәнлегендә төп темаларның берсе булып тора. Галим үзенең күп кенә хезмәтләрендә хатын-кыз мәсьәләсен тирәнтен тикшерә. Җәмгыятьтә хатын-кызларның тулы хокуклыгын танырга, мөселман дөньясында аларның дәрәҗәсен күтәререгә чакыра. Аның бу юнәлештәге эзләнүләре күпсанлы мәкаләләрендә һәм 1916 елда тәмамланып, бары тик 1933 елда Берлинда басылып чыккан «Коръән Кәрим аять кәлимәләре хозурында хатын» китабында чагылыш таба [27, 30–31 б.].

Бала тәрбиясе һәм бу процестта белемле, тәрбияле, тирән мәгълүматлы ананың роле татар галәмендә бик хөрмәт ителгән, татар тормышын европалаштыруга турыдан-туры катнашы булган төрек язучысы, мәгърифәтчесе, журналисты, тәрҗемәчесе, абруйлы Әхмәд Мидхәтнең (1844-1913) «Чужык» («Бала»), «Ана», «Пәдәр улмак сәнгате» («Ата булу сәнгате») дини, тәрбияви-педагогик хезмәтләре белән нигезләнә [5, 156 б.]. Төрек мәдәниятен яңартуга һәм аны үстерүгә керткән эшчәнлеге зур ихтирам белән бәяләнгән Ә. Мидхәт исеме романда берничә тапкыр очрый. Г. Ибраһимов үзенең гыйльми, тәнкыйди хезмәтләрендә, хатларында татар әдәбияты һәм мәдәнияте үсеше закончалыкларына, әдәби-мәдәни бәйләнешләр, төрек сүз сәнгате хосусиятләре проблемаларына нисбәтле, Ә. Мидхәт шәхесен, аның киңкырлы эшчәнлеген һәрдаим күз уңында тота: «Әхмәд Мидхәт әфәнде, иң әүвәл, бер төрек әдибе, төрек журналисты, төрек галиме, кулыннан килгән кадәр ислам диненең фәлсәфәсен тикшергән зат; икенчедән, әсәрләре белән Кара диңгезнең бу ягындагы төрек – татарларга, госманлы төрек әдипләре арасында иң якын торган бер хөрмәтле карт иде» [28, 220 б.] – дип яза Г. Ибраһимов «Әхмәд Мидхәт әфәнде (Ризаэтдин бине Фәхретдин әсәре)» дигән рецензиясендә. Тәнкыйтьче бу могтәбәр шәхес эшчәнлегенең кыйммәтен, төрки-тугандаш халыкларга иткән файдасын төрек-татар әдәби һәм мәдәни контекстенда югары бәяли: «Әхмәд Мидхәт әфәнденең төрек-татар галәменең „бөек“ләреннән булуында һич шөбһә юк. Төркия бундый адәмнәрне бик сирәк җитештерә. Хәтта госманлы әдәбиятында андый „халыкчы“ каләм чыкканы юк әле» [28, 230 б.]

Шәкертләр чыгышларында XX гасыр башы татар прозасында аеруча, Г. Исхакый, Ф. Әмирхан әсәрләрендә, драма әсәрләрендә кызыл җеп булып сузылган иске карашлы, надан, әхлаксыз, милләткә хезмәткә аркасы белән торган руханиларга, ишаннарга каршы көрәш мәдрәсәләрне ислах итүнең төп шартларыннан берсе төсендә әйтелә. «Безнең көннәр» романындагы тарихи, иҗтимагый дәлилләргә бай кызу нотыклары белән танылган Сөләйман Сәйфуллинның кискен карашлары Г. Исхакыйның «Ике йөз елдан соң инкыйраз» әсәренең кереш өлешендә күрсәтелгән татар милләтен инкыйразга китергән сәбәпләргә турыдан-туры барып тоташа: «Безне кем бетерде дисез? Безне муллалар бетерде... Бездә муллалар наданнар, җаһилләр, гыйлемсез вә фикерсезләр... Болар – милләт микроблары... Болар – безне гасырлар буенча ашап, әүвәлге шәүкәтемезне бетергән, безне аяктан еккан зарарлы кортлардыр. Без милләт өчен тырышсак, без милләтемез тәрәккый итсен дисәк, тәрәккый вә мәдәният юлына аркылы кискә булып яткан ишаннар вә мөтәгассыйб муллалар белән көрәш башларга, аларны бара торган юлымыздан читкә алып ташларга тиешлемез» [5, 157 б.]. Шәкертләр кузгалышы үзенең иң югары ноктасына җитеп, мәдрәсә эчендә башланган тәртипсезлекләр вакытында «Мәдрәсәи Исламия» җитәкчесенең һәм хәлфә-мөдәррисләренең халәте Дәрдемәнд, Н. Думави, Г. Тукай, М. Гафури, Ш. Бабич шигъриятләрендә, Г. Коләхмәтов нәсер-хикәяләрендә, шулай ук Г. Ибраһимов үзе дә бик яратып кулланган күчерелмә, фәлсәфи мәгънәдәге кораб, көймә образы аша көчәйтелә: «Менә-менә батып һәлак булып барган корабның командиры ни-нәрсә хис итсә, мөдәррис һәм мөгаллимнәр шул халәткә килделәр» [5, 102 б.].

Романда шактый зур идея-эстетик вазифа йөкләнгән Нигъмәт казый һәм җентекләп сурәтләнгән Давыт Урманов чыгышларында Ислам дине һәм мәдәният, дин һәм милләт, дин һәм заман мөнәсәбәтләре проблемаларына зур урын бирелгән. Алар Исламның бөтен тәгълиматы һәм рухының мәдәният белән бергә баруын исбатлый. Гыйлемгә, тырышлыкка Коръән Кәримдә югары бәя бирелү әйтелә: «Исламның нигезе булган Коръән Кәримнең иң беренче иңгән аятенең иң беренче сүзе „Икъраэ“ кәлимәи таибәседер (яхшы сүзедер. – *Т. Г.*). „Икъраэ“, димәк, „укы, бел, гыйлем ал“, димәктер. Башка һичбер дәлил булмаса, ялгыз шушы бер сүз дә Исламның мәдәниятка, гыйлемгә дәгъва итүче, аларга хезмәт итүче бер

дин икәнен исбатка җитәр иде» [5, 159 б.]. Бу фикерләр, бер яктан, Г. Ибраһимовның үз әдәби әсәрләренә, мәкаләләренә һәм, икенче яктан, Ф. Әмирхан, Н. Гасрый публицистик язмаларына, өченчедән, Җ. Вәлидинең фәнни хезмәтләренә барып тоташа. Мөселманнар Ислам рухын аңлап, шуның белән эш иткән чорда мәдәният һәм хакимият баскычының иң югары баскычына менүләре раслана. Җ. Вәлиди бу мәсьәләгә үзенең татар әдәбиятын өйрәнүнең методологик проблемаларына багышланган хезмәтләрендә зур урын бирә. Әдәбият галиме һәм профессиональ тәнкыйтьче башта милләтнең дине белән гыйлеме һәм мәдәнияте бер мәгънәдә йөрүен әйтә (сүзгә-сүз тәрж. – *Т. Г.*) [29, с. 206]. Җ. Вәлиди динне «мәдәнияткә бер әсас (нигез. – *Т. Г.*)», «мәдәнияткә менү өчен өчен бер баскыч» дип карый [22, 351 б.].

Ислам дине кануннары сагында торучылар һәм шулай ук Давыт Урманов та үзенең фикри үсешенең икенче баскычында «Ислам милләтен аякка бастыру, аны яңадан тәрәккый вә мәдәниятле ясау өчен, шул мәңгелек нур булган Исламны каплаучы яһүд мәҗүсият болытларын таратып, саф вә хакыйкый Исламга кайтару» [5, 164 б.] фикерен алга сөрә. Алар Г. Ибраһимовның «Татар шагыйрьләре» (1913) хезмәтендә, Ф. Әмирхан публицистикасындагы карашларга аваздаш.

Аерым чыгышларда мәгърифәтчелек, уку-гыйлем, тәрбия проблемаларыннан тыш социаль: ярлыллык, җирсезлек, сәяси изелү мәсьәләләре дә күтәрелә һәм алар татар милләтенең икътисади үсешен тоткарлаган сәбәпләр буларак ассызыклана [5, 156 б.]. Иҗтимагый гаделлек, милли, социаль азатлык, тигезлек, шәхес иреге өчен көрәш темасы эсер, татар халкының социаль һәм милли азатлык юлбашчысы, Г. Исхакыйның 1906–1910 еллар публицистик эшчәнлегенең кыйбласын билгели. «Безнең мәсләкемез һәм миллият» (1906), «Хөкүмәт һәм халык» (1906), «Җирне халыкка бирү мәсьәләсендә думада өч партия» (1906) һәм башка язмалары бу яктан игътибарга лаек [30].

«Безнең көннәр» романында тирәлек, тарихи вакыйгалар, замана йогынтысында геройлардагы идеаллар үзгәрешен, фикри үсеш баскычларын сурәтләүгә зур урын бирелә. Нотыкчылар, шул исәптән Давыт Урманов та, милли чынбарлыкны асылыннан үзгәртеп кору проблемасына нисбәтле, үзләре кичергән фикри үсеш баскычлары хакында сөйли. Төп каһармандагы үзгәреш язучының «Зәки шәкертнең мәдрәсәдән куылуы» хикәясендәге Зәки шәкертнең, «Яшьләр хәятыннан бер ләүхә»дәге (1909) Сәлимнең, «Мәрхүмнең дәфтәреннән» (1914) әсәрендәге хикәяләүче «мин»нең фикри үсеш баскычлары белән туры килеп кенә калмый, ә үсә-үзгәрә барып, тәмамланган төс ала: «беренче баскыч – кадимче, икенче баскыч – дин ислах итүче, өченче баскыч – татар милләтчесе, дүртенчесе – инсаниятчелек, бишенчесе – социалистлык». Романдагы аерым күренешләрнең, геройлар эш-гамәлләренең әдипнең башка әсәрләре белән бәйләнеше мәсьәләсе галимнәр тарафыннан да билгеләнгән. Татар әдәбиятында әдәби типларның үзенчәлекләре, структурасы анализланган «Әдәби типлар механизмы» (1929) китабы авторы Х. Вәли үзенең «Зәки шәкертнең...» басылып чыгуына һәм язучы әдәби эшчәнлегенә 20 ел тулу уңаеннан язылган юбилей мәкаләсендә: «Зәки безнең татар матур әдәбиятында ислахчы шәкертнең чын-чын тибы ул! Әдип Зәкидә ислахчы шәкертнең бөтен эчке мөндәриҗәсен биргән» [31, 54 б.] – дип ассызыкласа, Г. Нигъмәти «Яшь йөрәкләр» психологик романы белән эчке бәйләнешне күрсәтә [11, 117 б.].

Шул ук вакытта Г. Ибраһимов героеның эш-гамәлләре, рухи тартышлары, фикри инкыйлабы Г. Исхакыйның «Мөгаллим» (1908) пьесасындагы Салих, «Тартышу» (1907, 1917) тарихи-инкыйлаби драмасындагы инкыйлабчылар: Закир, Сабир, Насыйр, Шәйхетдин; Ф. Әмирханның «Яшьләр» (1909) драмасындагы Йосыф, Газиз; Г. Коләхмәтовның «Ике фикер» (1906), «Яшь гомер» (1908) әсәрләрендәге Давыт, Гали һәм башкаларныкы белән бик тә аваздаш. Язучы релистларча эш итеп, татар яшьләрендәге үзгәрешләрне гомумиләштереп бер типта – Давыт Урмановта сәнгатьчә гәүдәләндерүгә ирешә. Г. Нигъмәти романның беренче вариантын бәяләгән рецензиясендә болай дип яза: «Ул татар эсерларының уртак характер сыйфатларын бергә җыючы сурәт, әсәрдә аның үсеш, үзгәреше һәм әдип тарафыннан аңа бирелгән бәя шул вакыттагы бөтен татар эсерларына, шулар хәрәкәтенең үсешенә бирелгән бәя дип каралырга тиеш» [11, 104 б.]. «Яшьләр хәятыннан бер ләүхә» (1909) хикәясенә рецензия язган Н. Гасрый [**32**], Җ. Вәлиди [33] 1910 елларда ук «Г. Ибраһимовның Сәлим образында инкыйлаб һәм реакция елларында зыялы татар яшьләрендәге фикри үзгәрешләрне сурәтләвен, әсәр идея

эчтәлегенең заман әдәбияты белән бәйләнешен билгелиләр» (сүзгә-сүз тәрж. – *Т. Г.*) [34, с. 154–155].

Күңеле белән халык һәм хөррият юлында йөрүче яшьләргә тартылган Кадыйр бай малае Йосыфҗанның матди ярдәме белән аякка басып китеп, хәзер югары рәсем мәктәбендә белем алган студент-рәссам, музыкага сәләтле Камил Ходаяров образы Г. Ибраһимовның әдәбиятка, рәсем һәм музыка сәнгатьләренә карашын гәүдәләндерүгә хезмәт итә. Бу урында шуны да искәртеп китү урынлы булыр: романда патша хөкүмәте тарафыннан финанс-акча белән матди яктан тәэмин ителүдән мәхрүм булган татар уку йортларының берсе – «Мәдрәсәи Исламия»не дә Кадыйр байның үз хисабына тотуы искәртелә. Тырыш, югары әхлаклы, рәхмәтле, ачык фикерле К. Ходаяров «Безнең көннәр» әсәрен, бер яктан, язучының, әдәбият-сәнгатьнең халык, милләт һәм кеше тормышындагы урыны турында бәя-хөкемнәрен гәүдәләндергән «Көтүчеләр» хикәсендәге Вахит, «Яшь йөрәкләр» (1913) романындагы Зыя, «Мәрхүмнең дәфтәреннән» (1914) әсәрендәге хикәяләүче образлары, аларның идеаллары белән бәйли. Икенче яктан, ул язучының «Татар шагыйрьләре» (1913), «Альбом мөнәсәбәте белән бер-ике сүз» (1915) һәм башка гыйльми, тәнкыйди хезмәтләрендәге сәнгатьнең генә бер милләтнең эчке рухын, психологиясен, табигатен ачу көче турындагы фикерләрен раслауга хезмәт итә. Яшь рәссамның сөю-сөелүдә бәхет идеясен буяулар ярдәмендә ачкан «Сөю», Давытны татар халкының дәүләтчелеген югалту һәм аның фаҗигасе турында тетрәнүле уйлануларга этәргән «Актык өмид» картиналары шул хакта сөйли [5, 330 б.]. Романдагы К. Ходаяров, шулай ук гимназист Таңгатаров, приказчиклыкны ташлап артист һөнәрен үзләштерә башлаган Габдрахман Ф. Әмирхан-ның «Тигезсезләр» (1914) психологик драмасындагы, дөньяви белем алып, татар милләтенең икътисади, иҗтимагый, мәдәни үсешенә хезмәт итүне кыйбла иткән Гомәр, Галиев, Рөкыяләр яңа буынының вәкилләре дә булып тора.

Социалист-революционер Давыт Урманов романда мәдрәсә чуалышларын, татар революцион яшьләрнең бишенче еллардагы көрәшләрен һәм реакция чорында тормышларын бәйләп торучы үзәк каһарман булып тора. Уртак максатлар һәм идеяләр белән бер-берсенә бәйләнмәгән вакыйгалар да Давыт Урманов шәхесе аркылы бер җепкә тагылалар. «Әсәрдә революцион яшьләрнең идеологы итеп бирелгән һәммә яшь аңа сүзсез хөрмәт белән олылап карый торган итеп күрсәтелгән Давыт менә шул» [11, 104 б.]. Безнең карашыбызча, Давыт Урмановның прототибы – ул вакытта эсерлар партиясенең актив сәясәтчесе булган Г. Ибраһимов. Татар милләтенең матди хәлен ныгыту, икътисади хәлен яхшырту, татар мәгарифен үстерү, татар халкын мәдәни яктан алга киткән башка милләтләр дәрәҗәсенә җиткерү максатын күз уңында тоткан милли идеологлар: Шиһабетдин Мәрҗани, Исмәгыйль Гаспралы, Рәшит Ибраһимов, Галимҗан Баруди, Риза Фәхретдинов, Муса Бигиев, Йосыф Акчура, Садри Максуди, Гаяз Исхакый, Хөсәен Ямашев, Мулланур Вахитов һәм башкалар арасында татарчылык хәрәкәтен нигезләүче Галимҗан Ибраһимов та бар.

«Безнең көннәр» романының бай образлар системасында XIX ахырында – XX гасыр башында татар җәмгыятен үстерүгә һәм яңартуга зур өлеш керткән күренекле шәхесләр, рухи юлбашчылар сәнгати гәүдәләнеш тапкан. Әсәрнең бу хасияте Г. Нигъмәти тарафыннан да ассызыклана һәм ул болай дип яза: «Әдип бишенче елгы татарлар арасында булган күренешләрне җитәрлек гомумиләштерү, типиклаштыру ясамыйча бирү юлын алган. Мәсәлән, аның „Мәдрәсәи Исламия“ хәрәкәтендә Уфаның „Мәдрәсәи Галия“се, каһарманнарның күп кенәсендә дә тарихи күрелгән шәхесләр натуралык дәрәҗәсендә точлык[2] сакланып бирелгәннәр (мәсәлән, Гали Мөдәррис, Кәрим Гайфи һ.б.лар. – *Г. Н.*)» [11, 116 б.]. Романның язучы тормышы һәм сәяси-иҗтимагый эшчәнлеге, шул чор татар тормышы, аерым тарихи шәхесләре белән бәйләнешенә П. Фалев та игътибар иткән: «Роман автобиографик мәгънәгә ия. Геройларның берсенә автор үзе чыгарылган. Башка хәрәкәт итүче кешеләргә дә билгеле тарихи шәхесләр туры килә. Романның әдәби образлары белән чынбарлык бәйләнешен ачу (әдәби-эстетик традицияләрне һәм яңа әдәби күренешләрне тикшерү белән бергә. – *П. Ф.*) безнең авторның иҗатына характеристика бирү өчен кирәк. Шул ук вакытта бу эш татар зыялылары тарихына материал да бирер иде»

[2] Точлык – рус телендәге «точный» сүзенең татар теленең гади сөйләмендә кулланылган формасы. Бу очракта төгәл, дөрес дигән мәгънәдә файдаланылган.

(сүзгә-сүз тәрж. – *Т. Г.*) [9, 375 б.]. Романда татар мәдәнияте тарихында тирән эз калдырган шәхесләрдән энциклопедик галим, мәгърифәтче, язучы Каюм Насыйри (1825–1902), язучы Әхмәт Уразаев-Кормаши (1855–1883), татар әдәбиятының классик язучысы, драматург Галиәсгар Камал (1879–1933); мәгърифәтче, мөгаллим, журналист Исмәгыйль Гаспралы (1851–1914), тарихчы, язучы, журналист, җәмәгать эшлеклесе Йосыф Акчура (1876–1935); җәдитче һәм җәмәгать эшлеклесе Габдерәшит Ибраһимов (1857–1944), язучы, мәгърифәтче, галим, дин эшлеклесе Ризаэтдин Фәхретдин (1859–1936), бөтен төрки-мөселман дөньясында зур абруй казанган мәгърифәтче, педагог, дин галиме Габдулла Бубый (1871–1922), азәрбайҗан җәмәгать һәм дәүләт эшлеклесе, хокук фәннәре белгече Галимәрдан Тупчибашев (1862–1934) һәм башкалар бар һәм алар әсәрдә билгеле бер идея-эстетик вазифа башкара.

Әдәби әсәрдә «Мәдрәсәи Исламия» уку йортының мөдәррисе Кәрим Гайфигә зур урын бирелә, бу геройга әдип тарафыннан гаять әһәмиятле идея-эстетик вазифа йөкләнгән. Безнең карашыбызча, мәдрәсә мөдәррисе Кәрим Гайфинең прототибы булып, гәрчә исеме һәм фамилиясе әсәрдә үзгәртелмичә берничә тапкыр телгә алынса да, әдип, журналист, иҗтимагый һәм фәлсәфи фикер иясе Фатих Кәрими (1870–1937) тора. Романның XXXI бүлегендә Кәрим Гайфи турында шактый җентекле бирелгән сыйфатламадагы аерым фактлар, холык сыйфатлары Ф. Кәриминекенә туры килә. Тарихчы һәм әдәбият галиме М. Госманов шәхесләребез сериясендә Ф. Кәримигә багышлап чыгарылган фәнни-биографик җыентыкка язган «Затлылык үрнәге» кереш сүзендә бу зат эшчәнлегенең һәм шәхесенең кыйммәтен төрки-мөселман мәдәнияте контекстында бәяли: «...Фатыйх әфәнде Кәриминең бер татар дөньясында гына түгел, бәлки Русиядәге барлык төрки-мөселман халыклары масштабында иң абруйлы, күпләргә үрнәк аксакал мөхәррирләрдән исәпләнүе табигый иде» [35, 11 б.].

Әсәрдә Кәрим Гайфи тирән белемле, тырыш, булдыклы, җитди, үз эшенә ихласи күңелдән бирелгән зат буларак тәкъдим ителә. Г. Ибраһимов аны яратып, симпатия белән тасвирлый: «Кечерәк буйлы, нәзек гәүдәле, кызыл-саргылт йөзле, гасаби табигатле, ләкин якты күзләре җитди фикер, җитди игътикад төсе белән ялтырап торган бу зат чын мәгънәсе белән фән кешесе иде. <...> Төркиядә калса, фән галәмендә яхшы урын тотачагына шөбһә итмиләр, теләсә, дәүләт хисабыннан Ауропага да йибәреләчәк, кайтып, Төркиядә профессор булачак иде» [5, 105 б.]. Шушы сыйфатлары аркасында гыйльми-педагогик даирә, шәкертләр тарафыннан да ихтирамга лаек шәхес төсендә бәяләнә. Беренче дәресләреннән үк тирән белемле, ялкынлы нотыклары белән сихерләп, Кәрим Гайфи шәкертләрнең иң яраткан мөдәррисләренә әверелә.

Алга таба Г. Ибраһимов, Төркиядә белем алганда, күп мәсьәләләрдә ярдәм иткән остазы Әхмәд Мидхәт әфәнденең киңәше белән Кәрим Гайфинең Россиягә кайтуы турында яза. Төрек галиме Х. Барган Т. Гыйлаҗев белән бергәлектә язылган мәкаләсендә, Ф. Кәриминең Төркиядә уку йортын тәмамлаганнан соң, үз иленә кайтып, татар милләтенә хезмәт итү шарты белән төрек әдәбияты һәм мәдәниятенең яңарыш юлы башында торган Әхмәд Мидхәт әфәндедән фатиха алуын хәбәр итә. «Әхмәт Мидхәтнең Идел-Урал буе төрки халыклары арасында иң якын бәйләнештә торган һәм „рухи угълым“ дип атаган кешесе Фатих Кәрими була. Ф. Кәрими, моңа кадәр китаплары аша гына белгән Әхмәт Мидхәт белән 1892 елда Истанбулга килгәч, шәхсән таныша һәм алга таба аның иң якын рухи дәвамчысына әверелә. Ф. Кәрими, кайсы мәктәптә уку яхшырак булуы турында фикерен белер өчен, Ә. Мидхәт янына бара. Ә. Мидхәт аңа: „Укуыгызны бетергәч, сез биредә калу фикерендәме? Яисә ниятегез, илегезгә кире кайтып, милләттәшләрегезгә хезмәт итүме? Әгәр биредә калу фикерендә булсагыз, миннән сезгә бернинди киңәш тә юк, үзегез хәл итегез. Әгәр инде илегезгә кире кайту уенда булсагыз, бу минуттан минем рухи угълым буласың, һәр төрле киңәшкә һәм ярдәмгә әзермен“ [36, 98 б.], – дип әйтә. Әхмәт Мидхәт шул көннән алып, „рухи улы“ Ф. Кәрими 1896 елда укуын тәмамлаганга кадәр һәрдаим ярдәм итеп тора» [37, 76 б.]. Алда әйтелгәнчә, Г. Ибраһимов тәнкыйди язмаларында, хатларында, нәфис әдәбият әсәрләрендә төрек мәдәнияте, сүз сәнгате, иҗтимагый-фәлсәфи фикере тарихында Ә. Мидхәтнең урынын, иҗат эшеленең киң тармаклы эшчәнлеген уңай бәяли. Төрек әдәбиятының классик әдибе, төрек мәдәнияте яңарышының олы юлбашчысы мөнбәренә күтәрә.

Натиҗәләр

1. Г. Ибраһимовның «Безнең көннәр» (1920) романында тышкы һәм эчке бәйләнешләрнең күптөрле формалары күзәтелә. Язучы XX гасыр башы татар язучылары, фикер ияләре, дин галимнәре хакында мәгълүматлар бирә, хәбәрләр урнаштыра, шулай ук теге яки бу мәдәният үсешен тәэмин иткән шәхесләр хакында җентекле тасвирлама урнаштыра. Романның структурасында чагылган эчке бәйләнешләр әдәби һәм иҗтимагый-тарихи шартларга нисбәтле, иң беренче чиратта, проблематик-тематик дәрәҗәдә ачыклана.

2. Г. Ибраһимов әсәрендә XX йөз әдәби-тарихи чорының алдынгы иҗтимагый-әхлакый карашлары, милли мәгариф, дөньяви фәннәр, милләт, дин, ватан, әдәбият, сәнгатькә мөнәсәбәтле фикерләр гәүдәләнә. Романда татар тормышын яңартып кору һәм мәдәниләштерү юллары хакында язучының үз карашлары белән берлектә XX гасыр милли сүз сәнгатенең күренекле әдипләре Г. Исхакый, Ф. Әмирхан, Г. Тукай, С. Рәмиев, Г. Камал, М. Гафури һәм башкаларның фикерләре һәм уйланулары тупланган. Шулай ук алар күренекле фикер ияләре, фәлсәфәчеләр, илаһият галимнәре, мәгърифәтчеләр, галимнәр И. Гаспралы, М. Бигиев, Р. Ибраһимов, Р. Фәхретдинов, Җ. Вәлиди, Н. Гасрый һәм башкаларның эшчәнлегендә кызыл җеп булып сузыла.

3. «Безнең көннәр» романының беренче вариантында сурәтләнгән татар тормышының картинасы, катлаулы геройлар язмышы, кадимчелек һәм җәдитчелек көрәшләре, милләтчелек, халыкчылык карашлары ярдәмендә милләт тормышын үзгәртүнең эволюцион юлы, ягъни татар мәдәниятен, әдәбият-сәнгатен үстерү, милли мәгарифенә реформа ясау, милли үзаң формалаштыру, матди хәлен ныгыту аша татар җәмгыятен яңарту юлы күрсәтелә. Татар зыялыларының террор, кан түгү, революциядән ерак торуы турындагы фикер объектив рәвештә үсеп чыга.

Йомгак

Г. Ибраһимовның «Безнең көннәр» әсәре (1920) бик хаклы рәвештә татар җәмгыятен тамырдан үзгәртеп кору турындагы иҗтимагый-сәяси, милли, фәлсәфи, этик-әхлакый, дини карашлар бергә килеп тоташкан иҗтимагый-тарихи роман булып тора. Язучы әдәби әсәрдә сурәтләнгән тарихи-инкыйлаби вакыйгалар һәм аларда катнашкан төрле социаль катлам вәкилләренең идеаллары, язмышлары, дөньяга карашлары, иҗтимагый позицияләре аша татар милләтен саклап калу, аны үстерү һәм мәдәниләштерү юлларын ачыклый һәм аларны татар җәмәгатьчелегенә күрсәтә, үзен киң һәм тирән карашлы шәхес итеп таныта.

Әдәбият

1. Галимҗан Ибраһимов: хатлар һәм документлар / Төзүче Ф. Ибраһимова. Казан, 2000. 464 б.

2. *Ибраһимов Г.* Язучыдан (Икенче басмага сүз ахыры урынында) // Әсәрләр. Сигез томда: 4 т.: Безнең көннәр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. Б. 435–440.

3. *Ибраһимов Г.* Сайланма әсәрләр. 3 һәм 4 китап. «Безнең көннәр». Казан: Таттосиздат, 1934. 488 б.

4. *Ибраһимов Г.* Әсәрләр. Сигез томда: 4 т.: Безнең көннәр / төз. иск. һәм аңл. әзерл. А. Ш. Шамов; текстл. әзерл. А. Ш. Шамов, Р. Р. Гайнанов. Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. 462 б.

5. *Ибраһимов Г. Г.* Әсәрләр: 15 томда. 4 т.: роман / төз., текст, иск. һәм аңл. әзерл. Г. Г. Батыршина. Академик басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. 376 б.

6. *Сәйфи-Казанлы Ф.* Галимҗан Ибраһимовның соңгы әдәби әсәрләреннән «Безнең көннәр» романы (Кызыл шәрык. 1920. № 3–4. 142–145 б.) // Г. Г. Ибраһимов. Әсәрләр: 15 томда. 4 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. Б. 364–368.

7. *Атнагулов С.* Безнең көннәр (Эшче. 1920. 20 май) // Г. Г. Ибраһимов. Әсәрләр: 15 томда. 4 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. Б. 368–372.

8. *Губайдуллин Г.* Новые произведения Галимджана Ибрагимова (Вестник научного общества татароведения. 1925. № 1–2. С. 65–66) // Г. Г. Ибраһимов. Әсәрләр: 15 томда. 4 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. Б. 368.

9. *Фалев П.* Татарский революционный роман (Наука и просвещение. 1922. № 1. С. 19–21) // Г. Г. Ибраһимов. Әсәрләр: 15 томда. 4 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. Б. 373–375.

10. Габдрахман Сәгъди: фәнни-биографик җыентык / Төзүчеләр Д. Заһидуллина, Ч. Гыйлаҗева. Казан: Җыен. 2008. 416 б.

11. *Нигъмәти Г.* «Безнең көннәр» һәм аның стилендә бишенче еллар сыйнфый көрәшенең чагылышы // Сайланма әсәрләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1958. Б. 92–118.

12. *Җәләлиева М. Ш.* «Безнең көннәр» романының ике варианты // Галимҗан Ибраһимов һәм хәзерге заман: Тууына 115 тулуга багышланган фәнни конференция материаллары. Казан: Фикер, 2002. Б. 75–85.

13. *Даутов Г. Ф., Әхмәдгалиева Г. Г.* Г. Ибраһимовның «Безнең көннәр» романында татар милли мәгариф системасының бирелеше // Наследие

Галимджана Ибрагимова в контексте многообразия культур: материалы международной конференции, посвященной 130-летию со дня рождения Г. Ибрагимова. Казань: ИЯЛИ, 2016. С. 128–131.

14. *Рәмиев З. З.* Галимҗан Ибраһимов әсәрләренең текстологиясе ни хәлдә? // Галимҗан Ибраһимов һәм XXI гасыр: Тууына 120 ел тулуга багышланган халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары. Казан, 2007. Б. 81–86.

15. *Ибраһимов Г. Г.* Әсәрләр: 15 томда. 5 т.: роман / төз., текст, иск. һәм аңл. әзерл. Ә. Х. Алиева. Академик басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. 423 б.

16. *Гыйлаҗев Т. Ш.* Татар әдәбияты. XX гасыр башы: Лекцияләр, гамәли дәресләр, тестлар: Югары уку йортлары өчен уку әсбабы. Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. 239 б.

17. *Пинкевич А*. Очерки новейшей татарской литературы // Волжско-Камская речь. 1908. 21 мая.

18. *Уралец К.* О татарских поэтах // Волжский листок. 1908. № 34. 10 июня.

19. *Әмирхан Ф.* Татар шагыйрьләре // Ф. З. Әмирхан. Әсәрләр: 4 томда. 4 т.: Әдәбият-сәнгать тәнкыйте, биографик материаллар, хатлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. Б. 60–63.

20. *Ганиева Р.* Татарская литература: традиции, взаимосвязи. Казань: Изд-во КГУ, 2002. 272 с.

21. *Исхакый Г.* Әсәрләр: Унбиш томда. 1 т.: Повестьлар һәм хикәяләр (1899–1908) / төз., текст, иск. һәм аңл. әзерл. Л. Гайнанова; кереш мәкалә авт. М. Хәсәнов. Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. 399 б.

22. Җамал Вәлиди: әдәби һәм тарихи-документаль җыентык / төз. Диләрә Абдуллина, Җәүдәт Миңнуллин. Казан: Җыен, 2010. 624 б.

23. *Гасрый Н.* Мәдрәсә мәсьәләсе (съезд дикъкатенә) // Ил. 1914. 17 июнь (№ 31).

24. *Әмирхан Ф.* Безнең хыялларда Мәрҗани күләгәсе // Ф. З. Әмирхан. Әсәрләр: 4 томда. 4 т.: Әдәбият-сәнгать тәнкыйте, биографик материаллар, хатлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. Б. 132–137.

25. *Әмирхан Ф.* Яңа китаплар. «Тәхрирел-мәрьат» һәм «Әльмирател-җәдидә» тәрҗемәләре // Ф. З. Әмирхан. Әсәрләр: 4 томда. 4 т.: Әдәбият-сәнгать тәнкыйте, биографик материаллар, хатлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. Б. 98–100.

26. *Баттал Г.* Тәнкыйть. Сүз башы // Шура. 1909. № 12. Б. 360–362.

27. *Бигиев М.* Избранные труды: В 2 т. / сост. и пер. с осман. А. Хайрутдинов. Т. 2: Обращение к Великому Турекому Национальному Собранию, Введение к трактату «Аль-Муафакат», Воззвание к мусульманским нациям, Женщина в свете священных аятов благородного Корана. Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. 256 с.

28. *Ибраһимов Г.* Әхмәд Мидхәт әфәнде (Ризаэтдин бине Фәхретдин әсәре) // Г. Г. Ибраһимов. Әсәрләр: 15 томда. 6 т.: Әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1910–1914) / төз., текст, иск. һәм аңл. әзерл. З. Г. Мөхәммәтшин; кереш сүз авт. Д. Ф. Заһидуллина. Академик басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. Б. 220–230.

29. *Гилазов Т. Ш.* Вклад Джамала Валиди в историю литературной мысли у татар // Филология и культура. Philology and Culture. 2015. № 4 (42). С. 206–210.

30. *Исхаков М. Г.* Әсәрләр: 15 томда. 6 т.: Публицистика һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре (1902–1914). Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. 447 б.

31. *Вәли Х.* «Зәки шәкертнең мәдрәсәдән куылуы» // Т. Ш. Гыйлаҗев. Рецензияләрдән тәгъзияләргә: XX йөз башы татар әдәби тәнкыйте. Казан: Татар. кит. нәшр., 2008. Б. 49–56.

32. *Гасрый Н.* Яшьләр хәятыннан бер ләүхә // Ил. 1914. 2 гыйнвар (№ 10).

33. *Вәлиди Җ.* Яшьләр хәятыннан бер ләүхә // Вакыт. 1914. 26 гыйнвар.

34. *Гилазов Т. Ш.* Рассказ Г. Ибрагимова «Один эпизод из жизни молодежи» в литературной критике 1910-х годов // Филология и культура. Philology and Culture. 2017. № 2 (48). С. 153–158.

35. *Госманов М.* Затлылык үрнәге // Фатыйх Кәрими: Фәнни-биографик очерк = Фатих Карими: Научно-биографический сборник. Казан: Рухият, 2000. 320 б.

36. *Kerimi F.* Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türkleri // Türk Yurdu, 1912, sayı 30, sh. 97. (төрек телендә).

37. *Барган Х., Гыйлаҗев Т. Ш.* Әхмәт Мидхәт әфәнде һәм Идел-урал төркиләре // TATARICA. 2014. № 1 (2). 70–80 б.

РОМАН Г. ИБРАГИМОВА «БЕЗНЕҢ КӨННӘР» («НАШИ ДНИ») (1920) В СВЕТЕ ЛИТЕРАТУРНЫХ И КУЛЬТУРНЫХ ВЗАИМОСВЯЗЕЙ

Тагир Шамсегалиевич Гилазов,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
tgilazov@bk.ru.

В статье анализируется роман известного татарского писателя и общественного деятеля Г. Ибрагимова «Безнең көннәр» («Наши дни») (1920). В этом произведении писатель сумел изобразить различные слои татарского общества в годы Первой русской революции. Роман,

относящийся к раннему творчеству писателя, отличается от других его произведений актуальностью поставленных в нем социальных, просветительских, национальных проблем. С одной стороны, это произведение оказалось созвучно по ряду освещаемых проблем с произведениями таких классиков современности, как Г. Исхаки, Г. Тукай, Ф. Амирхан, С. Рамиев, Г. Камал, Н. Думави. С другой стороны, наблюдается определеннное родство со взглядами Дж. Валиди, Н. Гасри, И. Гаспринского, М. Бигиева в постановке вопроса о необходимости обновления общества и культуры. В то же время в этом произведении отчетливо проявляются творческие связи Г. Ибрагимова с арабо-мусульманской, турецкой и западной культурами, философией, кораническими традициями. Цель исследования – изучить роман «Безнең көннәр» («Наши дни») в свете литературных, критических, общественных, нравственных, эстетических и философских взглядов начала XX века. В статье содержится краткая информация об истории бытования и изучения этого произведения.

Ключевые слова: Галимджан Ибрагимов, роман, литературные взаимосвязи, общественная мысль, культура